

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

1925 чылдың
август 31-де үнүп
эгепээн

№ 117 (17066)

2005 чылдың
октябрь 20,
четверг

Номерни парлалгаже
дужааганы:
график езугаар – 21.00,
херек кырында – 17.00
Садар өртээ – 3 рубль.

Тыва Республиканың Чазаанда

СОРУЛГА – ХОЖУДААШКЫННЫ ЧАЙПАДЫР

Тыва Республиканың Чазааның октябрь 18-те болуп эрткен ээлчеглиг хуралында 40 хире айтырыгны чугаалашкан, оларга хамаарышкан доктаалдарны хүлээп алган.

«2004 чылда Тыва Республиканың республика бюджетиниң дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунуң күөсүлдезиниң дугайында» Тыва Республиканың хоойлузунуң төлөвилелин Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазынга чугаалажыры-биле кириер дугайында айтырыгны чугаалашкан.

«2004 чылда Тыва Республиканың республика бюджетиниң дугайында» Тыва Республиканың Хоойлужудулгазынга өскерилгелер болгаш немелделер кириер дугайында» Тыва Республиканың хоойлузунуң төлөвилелин ТР-ниң Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазынга чугаалажыры-биле кириер дугайында айтырыгны сайгарган.

Бо айтырыглар талазы-биле Чазак хуралы доктаалдарны хүлээп алган.

Тыва Республиканың перспективтиг саң-хөө планын ажилдап кылыр дугайында Дүрүмнү бадылаар дугайында ТР-ниң Саң-хөө яамызының сайыдының оралакчызы М.К. Нурсаттың илеткелин дыңнааш, Чазак кежигүннери ону бадылаан.

2005 чылдың 9 айларында Тыва Республиканың социал-экономиктиг хөгжүлдээзиниң түңнелдериниң болгаш 2005 чылдың IV кварталында республиканың социал-экономиктиг хөгжүлдээзиниң прогноз (баш бурунгаар көрдүнгөн) көргүзүлгелерин чедип алыр талазы-биле хемчеглер дугайында айтырыгны Чазак хуралында чугаалашкан. Бо талазы-биле илеткелди ТР-ниң Экономиктиг хөгжүлдө яамызының сайыдының оралакчызы Л.В. Трусова кылган.

Россия Федерациязының Президентизиниң Россия Федерациязының Федералдыг Хуралында Айыткалында, Тыва Республиканың Чазак Даргазының Тыва Республиканың Улуг Хуралында 2005 чылда республикада байдал болгаш күрүнө политиказының дугайында Айыткалында база 2005 чылда республиканың социал-экономиктиг хөгжүлдээзиниң прогнозунда тодараткан сорулгаларга дүүштүр 2005 чылдың январь-сентябрь айларда республиканың социал-экономиктиг хөгжүлдээзин боттандырган илеткелчи чугаалаан.

Республиканың үлетпүр бүдүрүлгелери тос айларда 1754 млн. рубльдин продукциязын сайгарган, амгы өртектер-биле алырга өзүлдө 17,6 хуу болган. Чыл прогнозунда көргүскөн планны 67 хуу күөсеткен. Бүдүрүп турар 48 үлетпүр продукциязының 25-ин көвүдеткен. Эрткен чылдың бо үезинге деңнээрге, хөмүр-даш тывыжын 24,9 хуу, чылыг энергиязы үндүрерин – 4,7, электрэнергияны – 8,7, дилген ыяш материалдарын – 23,2 хуу улгаттырган. 58 улуг болгаш ортумак үлетпүр бүдүрүлгелер бүдүрүлгениң хемчээлин өстүргөн.

Аш-чем болгаш болбаазырадыр үлетпүр бүдүрүп турар кол 16 продукциязының тозунуң бүдүрерин көвүдеткен. Оларга эт, майонез, балык тудары, хлеб, макарон кылыгылары болгаш өскелер-даа хамааржыр. 7 хевириниң аш-чем продукциязын бүдүрерин эрткен чылдың бо үезинде эвээжеткен.

Баш бурунгаар алган медээ езугаар алырга, көдээ ажил-агыг продукциязының хемчээли 1268,6 млн. рубль болган, чыл онаалдазын 50 хуу күөсеткен. Эрткен чылдың бо үезинге деңнээрге сүт, эт, дүк, картофель бүдүрерин көвүдеткен. Республикада бода мал 115,5 муң баш, хой, өшкү – 895,7 муң, чылгы мал – 3114, куш – 30,8 муң, иви – 1517, тева – 148 баш болуп турар. Эрткен чылдың бо үезинге деңнээрге, бүгү малдын баш саны кудулаан. Ооң кол чылдагааны – малдын чаш төлүн менди камгалап албайн турарындан болганын илеткелчи айтырган.

Тараа ажаап алыышкыны уламчылавышаан. Октябрь 17-ниң медээзин езугаар алырга, 31,9 муң га тараа культураларының 19,6 муң гектары ажааттынган, оон 14,4 муң тонна тарааны алган, бир гектарда ортумак дүжүт 7,4 центнер болган. Тараа ажаалдазын Чеди-Хөл, Улуг-Хем, Эрзин, Кызыл кожууннар дооскан.

Бо чылдың эрткен тос айларында чурттакчы чоннуң амыдыралының деңнели бедээн, орулгазы улгаткан. Чурттакчы чоннуң айда ортумак орулгазы 18,6 хуу улгаткан азы бир кижиге онааштыр 3667 рубль болган. Айда ортумак ажил төлевири 6601 рубль четкен, өзүлдө 22,3 хуу.

Илеткелчи эрткен тос айларда социал-экономиктиг хөгжүлдөде четпестерни илередип, онаалдаларын күөсетпээн бүдүрүлгелерни, яамыларны, ведомстволарны шүгүмчүлээн. Республиканың 9 улуг болгаш ортумак бүдүрүлгези үлетпүр продукциязының хемчээлин кудулаткан. Ажил чоктарның саны эрткен чылдың бо үезинден 0,7 хуу көвүдээн.

Чазак хуралын башкарып эрттирип турган Чазак Даргазының оралакчызы А.В. Брокерт 2005 чылдың республиканың социал экономиказының хөгжүлдээзиниң прогнозунуң күөсүлдезинде четпестерни дүрген эдер хемчеглерни алырынче Чазак кежигүннериниң кичээнгейин угландырган. Ынчангаш Чазак кежигүннери В.О. Ооржактын, С.А. Барыбинниң, Л.К. Салчактын болгаш яамыларның төлээлериниң айткан четпестерни эдер дээш чүнү кылып турарының дугайында дыңнадыгыларын алган.

Хурал чугаалашкан айтырыг талазы-биле бо чылдың IV кварталында кылыр ажилдың хемчеглерин айткан доктаалды хүлээп алган.

2005 чылдың 9 айларында республиканың девискээринде кем-херек үүлгедиишкннериниң байдалының болгаш ону болдурбазының талазы-биле хемчеглер дугайында ТР-ниң Иштики херектер яамызының сайыдының хүлээлгезин күөсүдип турар А.М. Корнеевтиң илеткелин хуралга дыңнаткан.

Кем-херек үүлгедиишкннери-биле демиселди ИХЯ органның ажилдакчылары күштелдиргенден ниитизи-биле республикада кижиниң амы-тынынга чедер чорук 2,3 хуу, кижиниң кадыйынга өжегерээн өлүмнүг аар кемдээшкн чедирери 22,2 хуу, бажың оорлаары 23,6 хуу кызырылган. Кем-херекти истеп, илередип тывары көвүдээн, судтан херектерни дедир эгидери эвээжээн. Ындыг-даа болза, республикада кем-херек үүлгедиишкнниниң байдалы нарын болуп артышаан. Оруктарга машиналарның озал-ондак кылыры, чоннуң эзирип алгаш кем-херек үүлгедир, назы четпээннериниң корум-чурум үрээри, наркотиктиг бүдүмелдер ажыглаары, шынары багай араганы чажырып садары хөй болуп турар. Үстүнде адаан болгаш өске-даа кем-херек үүлгедиишкннеринге удур демиселди шыңгырадырын, шагдаа ажилдакчыларының ээ-харыы-салгазын бедидерин Чазактын хүлээп алган доктаалында айтырган.

Бистиң корр.

МУНИЦИПАЛДЫГ ТУРГУЗУГЛАРНЫҢ ЧӨВҮЛЕЛИН ТУРГУЗАР

Чоокта чаа Тыва Республиканың Чазааның Даргазынга «Тыва Республикага муниципалдыг тургузуларның чөвүлелиниң бирги органиастыг съездизиниң белеткелиниң болгаш эрттирериниң талазы-биле хемчеглериниң дугайында» айтырыгны чугаалашкан хурал болуп эрткен. Муниципалдыг тургузуларның чөвүлелин тургузарының талазы-биле органиастыг комитеттиң кежигүнү, тус черниң бот-башкарылга органны-биле кады ажилдажылганы болгаш девискээр хөгжүлдээзиниң эргелелиниң начальнигиниң оралакчызы Б.Д. Сат илеткел кылган.

Илеткелчи муниципалдыг тургузулар чөвүлелиниң бирги органиастыг съездизиниң белеткелиниң болгаш эрттирериниң талазы-биле ап чорудуп турар хемчеглер дугайында чугаалаан. Тодаргайлаарга, чагырга даргалары-биле болгаш кожууннарның болгаш хоорайларның тус черниң Төлээлекчилер хуралдарының даргалары-биле бо чылдың август 12-де тургузукчу керээни чарган, съездизиниң эртер черин болгаш хүнүн, делегаттарның төлээлээриниң хемчээлин, съездиге чугаалажыры-биле кириер айтырыгларны болгаш өске-даа чүүлдерни тодараткан. Ооң-биле чергелештир чөвүлелдин уставының төлөвилелин, съездизиниң ажылының чурумун ажилдап кылган.

Тус чер бот-башкарылга ор-

ганнарының чөвүлелиниң уставын көвүдөди парлааш, делегаттар уставтын төлөвилели-биле баш удур таньжып алгаш, боттарының саналдарын болгаш эдилгелерин кириеринге таарымчалыг болуру-биле баш удур тарадып чорударын Ш.Д. Ооржак органиастыг комитетке сүмелзэн. Ооң-биле чергелештир Чазак Даргазынга болган хуралга, тус чер бот-башкарылга органнының ажил-чорудулгазының хемчеглерин эрттиреринге дузалаар кады ажилдажылганы айтырыгларын муниципалдыг тургузуларның чөвүлелиниң съездизи октябрь 22-де Улусчу чогаалдыга бажыңыга 180 төлээлзэн делегаттарның болгаш чалаттырган кижилерниң киржилгези-биле болуп эртер.

Бистиң корр.

АЖЫЛЫН КОШКАК ДЕП САНААН

Чоокта чаа болган ТР-ниң Чазааның Хуралында бо чылдың январь-сентябрь айларда республикада туберкулез аарыының байдалы болгаш ону неперетпезиниң талазы-биле ап чорудуп турар хемчеглериниң дугайында айтырыгны сайгарып чугаалашкан.

Кадык камгалал яамызының берген медээзин езугаар алырга, бо чылдың 9 айларында туберкулез-биле ниити аарыыр чорук 5,8 хууга кызырылган деп демделзэн. Чазак Даргазы кончуг дүвүрээзинниң айтырыгны көдүрүп демделзэн. 2005 чылдың сентябрьда туберкулезтан чаа араан 42 таварылганы бүрүткээн, эрткен чылдың бо үези-биле деңнээрге, 8 таварылга хөй болуп турар, аарыгның көргүзүү 100 муң чурттакчыга хамаарыштыр 23,4 хууга өскөн, бо чылдың 9 айларында

өлүп хорал турар кижилерниң саны эрткен чылдың бо үези-биле деңнээрге, 18,3 хууга өскөн.

Бо бүгү шунту туберкулезка удур хемчеглерни кончуг чавыс деннеге күөсүдип турары-биле тайылбырлаттынар. Ылаңгыя Кызыл хоорайда чурттакчы чонну флюорография шинчилелинге чедир хаара тутпайн турар. Бо айтырыгны сайгарып чугаалашканының түңнелинде, республиканың Кадык камгалал яамызының ажылын четпес деп демделзэн.

РЕСПУБЛИКАНЫҢ ХОСТУГ ХҮРЕШ ЧЕМПИОНАДЫ

Бо чылдың ноябрь 18-20-де Кызыл хоорайга ТР-ниң Чазак Даргазының шаңналы дээш Тыва Республиканың хостуг хүрешке чемпионаны эрттирер дугайында шиитпирни Чазак хүлээп алган.

Чемпионатты белеткээр болгаш эрттирериниң талазы-биле ажилчын бөлүктүң составын бадылаан, ону ТР-ниң Чазак Даргазының оралакчызы Ш.В. Караоол удуртур. Чазак Даргазының фондузундан ТР-ниң Кадык камгалал яамызының Күш-культура болгаш спорт агентилелинге хостуг хүреш талазы-биле республика чемпионаның тиилекчилерин шаңнаары-биле 377

муң рубльди үндүрүп бээрин Саң-хөө яамызынга даалганы берген. ТР-ниң Чазак Даргазының шаңналы дээш республиканың хостуг хүреш чемпионаны массалыг информация чепсектеринге чырыдарын хандыраарын Тыва Республиканың Парлалга болгаш массалыг коммуникациялар талазы-биле агентилелинге сүмелзэн.

Бистиң корр.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗАК ДАРГАЗЫНЫҢ ЧАРЛЫКТАРЫ

Кызыл хоорай 2005 чылдың октябрь 14 № 230

Үр чылдарда ак сеткилдиг ажылы болгаш өөредилге талазы-биле чедип алган чедиишкннери дээш, «Тыва Республиканың өөредилгезиниң алдарыг ажилдакчызы» хүндүлүг атты Кызыл кожууннуң ниити өөредилгениң № 1 Көк-Тей эге школазының директору Татьяна Игорьевна Долгихке тыпсыр.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш. ООРЖАК.

Кызыл кожууннуң Эрбек сумузуңуң ажилдакчыларын шаңнаарының дугайында Үр чылдарда ак сеткилдиг ажылы болгаш Эрбек сумузуңуң үндезилеп тургустунганының 100 чыл болганы-биле холбаштыр «Тыва Республиканың

хүндүлүг ажилдакчызы» атты «Сайыр» муниципалдыг каттышкан бүдүрүлгениң директору Тамара Байкараевна Эникпенге тыпсыр; Тыва Республиканың Чазак Даргазының

Хүндүлел бижиин Эрбек сумузуңуң ФАП-тың эргелекчизи Светлана Тармаевна Ондарга; Ниити өөредилгениң Эрбек ортумак школазының эге класстар башкызы Ольга Дежит-ооловна Пабундукка;

«Сайыр» муниципалдыг каттышкан бүдүрүлгениң малчыны Марий-оол Васильевич Седип-оолга тыпсыр.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш. ООРЖАК.

БЫЖЫГ НАЙЫРАЛДЫҢ, КАДЫ АЖЫЛДАЖЫЛГАНЫҢ КӨРГҮЗҮҮ

Кызыл кожуунуң Ээрбек сууру 1905 чылда үндезилеттинип тургустунганын архивте төөгү материалдары бадыткап турар. Ынчан Саян артындан, Россиядан ажил-ишчи орус тараачыннар көжүп келгеш, маңаа сууржуп, мал болгаш чер ажылын кылып, чурттай бергеннер. Олар бо черниң үндезин чурттакчыларының бурунгаар депшилгезинге ажыктыг салдарын чедиргеннер. Оон

бээр бүдүн чүс чыл, бүдүн век эрте берген. Бо үениң дургузунда Ээрбек суурга аңгы-аңгы салгалдың янзы-бүрү нация кижилери чаңгыс өг-бүлениң ажил-төлү дег эп-найыралдыг чурттап, бир демниг кады ажилдап, ук девискээрниң социал экономиказын хөгжүдеринге боттарының күш-ажылчы үлүүн киригеннер, кирип-даа чоруурлар.

Ээрбектиң тургустунганының 100 чылынга тураскааткан байырлалга киржирилген суурнуң үндезилекчилериниң салгалчылары, Тываның кайы-даа булуңунда ажилдап чоруур ээрбекчилер, маңаа ажилдап чорааннар болгаш чалаткан аалчылар чыгып келгеннер. Оларның аразында Брюхановтарның, Сухановтарның, Казанцевтерниң, Середкиннерниң болгаш өскелерниң-даа салгалчылары, Социалистик Күш-ажылдың Маадыры Василий Янчат, Тываның Улустуң башкызы Борбак-оол Араптан, Россия Федерациязының школазының алдарлыг башкызы Долума Араптан, сураглыг эмчи Тамара Ширижик, ТР-ниң Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының комитет даргазы Валерий Тарыма, Бии-Хемнин Шивилиг школазының башкызы Роза Кызыл-оол дээш, кымнарны чок дээрли.

Өгбелерниң белээ болур черивиске
Өг-бүлөвис дизиң алааш келилиңер,
Өртемчейниң каас-чараш ораныңга
Өөрүшкүвүс, йөрээливис соңнээлиңер
деп, чарлакчының чидиг, тода үнү-биле чугаалаан шүлүк одуруглары-биле Ээрбек суурнуң 100 чылынга тураскааткан байырлыг хурал эгелзэн.

Ээрбек суму чагыргазының даргазы Артур Пабундукка сөстү берген.

Ээрбек суурнуң тургустунганының 100 чылы-биле холбаштыр байырлыг хуралдың киржикчилеринге изиг байыры чедиргеш, суурнуң үндезилекчилери Брюхановтарга, Казанцевтерге, Капустиннерге, Астаниннерге, Семеновтарга, Сухановтарга, Черкашиннерге, Середкиннерге болгаш өскелерге-даа өөрүп четтиргениң чыгыс сестерин ол чугаалаан.

Бо кайгамчыктыг чараш бойдус чурумалдыг, байлактыг таарымчалыг черге 1905 чылда орус тараачыннар суурну тургусканындан бээр 100 чыл эрте берген, оон төөгүзү байлак, солун, өөредиглиг дээрзин суму даргазы айтыкш, чамдык чижектерге доктааган. Суурнуң чурттакчылары мал, чер ажылын кылып, оон алган продуктулары-биле тодуг-догаа чурттап чорааннар. Ада-чурттуң Улуг дайынының чылдарында ээрбекчилер фронтуга эвээш эвес малын, аш-чем, хеп аймаан дузаламчы кылдыр берген. Фронтуге 56 орус хамаатылар, 16 тыва эки турачылар чоруткаш, немец элекчилерни шыла шавар херекке биче эвес үлүүн киригеннер. Дайын чылдарының соонда Ээрбектиң хөмүр-даш уургайы ажытылган, ол Тываның аар улутпүрүнүн баштайгызы болган.

Мал болгаш чер ажылы бурунгаар хөгжүлдени алган. 12 гектар хемчээлдиг шөлге яблоняларны, ранет-

каларны, каттарны, виноградтарны болгаш өске-даа культураларны тараан, дуржулга ажылы чорудар сад база турган. Оон ажылының түннелдери багай эвес болган. Ээрбек "Кызыл тараачын" совхозтуң мурнакчы ажилдыг салбыры болу берген. Хойнү баш саны 39 муң, төве 418, чылгы мал 720 баш чедип турган. Арыны азырап, оон чылда 1,5 тонна медту алыр болу берген. Ээрбектиң социал экономиказын хөгжүдеринге "Кызыл тараачын" совхозтуң директору Социалистик Күш-ажылдың Маадыры П.Астафьев, салбыр эргелекчизи П. Брюханов кончуг улуг үлүүн кириген. Ол ышкаш Чазактың орденнери, медалдары-биле шаңнаткан Биче-оол Ховалыг, Кызыл-оол Сарыг-оол, Содуй-оол Оюн, Елена Ендан, Галина Бавундук, Аякпан Шет, Серафима Шырап болгаш өскелерниң-даа салышкыны бар.

Ш.В.Кара-оолдуң Т.Эникпенге шаңналды тыпсып турары.

Тыва Республиканың Чазак Даргазының оралакчызы Ш.В.Кара-оол Тыва Республиканың Чазак Даргазы Ш.Д.Ооржактың Ээрбек суурнуң чурттакчыларына байыр чедирген бижин номчааш, байырлыг

хөрек демдээн "Сайыр" муниципалдыг каттышкан бүдүрүлгениң директору Тамара Эникпенге, ТР-ниң Чазак Даргазының хүндүлүг бижиктерин Ээрбек суурнуң фельдшер-акушер пунктузунуң эргелекчизи Светлана Ондарга, Ээрбек ортумак школазының башкызы Ольга Пабундукка, "Сайыр" МКБ малчыны Марий-оол Седип-оолга тывыскаш.

ТР-ниң Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының комитет даргазы Валерий Тарыма палатаның даргазы Д.К.-Х.Ооржактың ээрбекчилерге байыр чедирген бижин тывыскаш, суй белектерин берген. ТР-ниң Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының комитет даргазы Таисья Куулар байыр чедирип чүве чугаалааш, найыралдыг, ажил-ишчи Ээрбектиң чонунга аас-кежикти, өөрүшкүнү күззэн. Школага, эмнелге, уруглар садынга, библиотекага белектерин депутат берген. ТР-ниң Херээженнер эвилелиниң даргазы Ирина Очур байыр чедиргеш, сумунуң херээженнер чөвүлелиниң активчилерин хүндүлөп бижиктер-биле шаңнаан. Кызыл кожуунуң чагырга даргазының оралакчызы Александр Дресвянников, кожуунуң Төлээлекчилер хуралының төп эмнелгезинин, чагырганың комитеттериниң төлээлекчилери Ээрбек сумузуңуң чурттакчыларынга юбилей-биле байыр чедирген сорул кирикчи сөстөрүн чугаалааш, эвээш эвес материалдыг дузаны чедирген.

Бии-Хем кожуунда дыка хөй Ээрбектиң оолдар, кыстары ажилдап, чурттап чоруурлар. Суурунуң байырлалына киржирилген биче ээрби ажыг кижилер чедип келген, олар шупту үнүп келгеш, байыр чедиргеннер. Шивилиг ортумак школазының башкызы Роза Кызыл-оол чараш бойдус чурумалдыг, ажил-ишчи

чоннуг, төрүттүнген, өскен Ээрбек, өөрөнгөн школазын мактаан чечен мерген сөстөрлиг шүлүүн номчуурга, чаңгыс чер-чурттуглары диңмиттиг адыш часкаашкыны-биле хүлээп алган. Бии-Хемде ээрбекчилер хөгжүмнүг байыры база чедирген. Республикада сураглыг культура ажилдакчызы Марк Оюн дошпулуурга янзы-бүрү аялгаларны ойнаан, Ээрбектиң ажил-ишчилеринге тураскааткан кожомактарны ырлаан.

Ээрбек-Аксын,
Сайыр-Аксын

Ээн куруг кагбаан-на мен,
Эрес-кежээ Алаш-оолга
Ээледиң каган-на мен
деп, оларның бир куплединде айтыкан.

Ээрбек суурнуң үндезилекчилериниң салгалчыларының чыылганнарга байыр чедирген чугаалары ханы уткалыг, чечен сөстүг, солун болган. Ында Ээрбекке ажилдап, чурттап турган хөй национал кижилерниң, оларның оолдар, кыстарының быжыг найыралы, ынакшылы, чаңгыс эп-сеткилди, бир демниг ажил-ижи, төрүттүнген чараш, байлак черинге ынаа, хандыкшылы илереттинген. Сукпактан келген башкы Мария Балашова (Брюханова) сөс алгаш, Ээрбекке тыва оолдар, кыстар-биле ойнап, хөглөп өскенин, сизген белеткеп, огородка ажилдап турганын, маңаа школага башкылаанын, янзы-бүрү нацияның кижилериниң найыралдыгын чугаалаан. Кызыл хоорайдан келген Тамара Суханова, Александр Суханов, Валентина Казанцева үнүп келгеш, оларның амы-

эки билчир, омак-хөглүг чурттап чораан. Орус кыс эштеривис-биле кады ойнаар, сугга эштир бис, орус дылга бистер бакка-сокка чугаалаар турувуга, эштеривис тыва дылга арыг чугаалаар кылдыр өөренип алыр турдулар. П.Н. Брюханов кончуг-ла эптиг-ээлдек, организакчы, ажил-ишчи дарга турган, Ээрбек салбырын дыка хөй чылдарда чедишкениң удуртуп келген деп, Чочай Александровна чыылганнарга дыңнаткан. (Автор: Петр Николаевич Брюхановтуң эки ажилдап турганының дугайында өске-даа кижилер чугаазынга демделгезин, ол аарып турары-биле байырлалга кээп шыдаваан, Сукпак суурда чурттап чоруур).

—1970 чылдан бээр Ээрбекте чурттап, ажилдап келдим, оон ажил-агы-йының янзы-бүрү адырларына ажилдап тургаш, экизин-даа, багын-даа көрдүм. Суурнуң тургустунганының 100 чылын байырлап турарына өөрүп, келген аалчыларга, чаңгыс чер-чурттугларымга байыр чедирип тур мен, ол дээрге бистин кылган эвээш-биче ажилывыстың түннелин үндүрүп турарывыс-тыр. Ол дээш эрте эдзэн астып, мен-ээрзениң болбас, сууру-вустуң хөгжүлдези дээш улам эки ажилдаар ужуруг бис. Өг-бүлө бүрүзү хөй малдан, тараадан, ногаалардан, картофельден өстүрерин күзедим, тодуг-догаа, каас-чараш амыдыралдың үндезин ол болгай — деп, арат ажил-агы-йының удуртукчузу, сураглыг сайгарлыкчы Алаш-оол Монгуш чугаазынга айтыкан.

В.Казанцева, Т.Суханова, А.Суханов.

Чурттакчыларының дилээ-биле суур 1997 чылда Кызыл кожуунга каттышкан. Рынок экономиказынче шилчилгениң берге чылдарында суурнуң социал экономиказынга, чурттакчы чоннуң амыдыралына элзэн моондактар таварышкан. Оларны ажып эртер дээш ээрбекчилер сөөлү чылдарда рынок экономиказының негелделеринге дүүштүр чаа езу-биле ажилдап, чурттап турарындан мал болгаш чер ажылы сайзырап ораар. Хамаатылар бодун боду аш-чем аймаа-биле хандырынар дээш кызымак ажилдап турар болу берген, ынчангаш амыдырал экижип ораар. Ээрбекчилер төрүттүнген, өскен, ажилдап-чурттап турар суурун аяншинчилиг кылдыр чаагай-жыдарынче, корум-чурумну быжыглаарынче кичээлгейни салып турарлар.

Бо байырлал хүнүнде суурнуң үндезилекчилери хоочуннарның салгалчылары, бистер, силерниң эгелзэн чаагай херээженери, чаңчылдарыңарны, езуалдарыңарны төлөптин-биле уламчылаарывысты, сумунуң социал экономиказын хөгжүдөр, чоннуң амыдыралын экижидер дээш бүгүлө чүлдери кылырывысты даңгыраглап тур бис деп, суму даргазы чугаазының түннелинде чугаалаан.

байдалга тыпсып берген.

Кончуг чараш бойдус чурумалдыг черде чүс чыл мурунда тургустунган суурнуң төөгүзү байлак болгаш солун, оон келир үези улуг дээрзин ол чугаазынга айтыкан. Найысылалдың чанында болганындан маңаа улутпүрүнү, көдээ ажил-агыны хөгжүдериниң бүгү аргалары, курлавырлары бар. Элегестин хөмүр-дажын шингээдип алыр дугайында чугаа чоруп турар, ол моон ырак эвес. Оон аңгыда, Тываже демир-орукту тудуп кириерин РФ-тиң Чазак деңгелинде чугаала-жып турар. Бо бүгү Ээрбекти хөгжүдеринге салдарын чедирерин айтыкан. Байырлалда киржип турар Ээрбек суурнуң үндезилекчилериниң салгалчыларына изиг байыры Шолбан Валерьевич чедиргеш, оларның ажил-чорудулгазын чедиргеннерни, быжыг кадыкшылды, аас-кежин күззэн.

Ээрбек суурнуң тургустунганының 100 чылы-биле холбаштыр база ажил-агынынга чедишкени дээш Ээрбек сумузуңуң бөлүк хамаатыларына Тыва Республиканың күрүнө шаңналдарын ТР-ниң Чазак Даргазының чарлыктары-биле Ш.В. Кара-оол тывыскаш. "Тыва Республиканың алдарлыг ажилдакчызы" хүндүлүг аттың дипломун,

«Ээрбегим» деп ырны күүседип турары.

дырал-чурталгазы Ээрбек-биле сырый харылзаалыгын чугаалааннар. Валентина Казанцева Ээрбектиң чараш бойдузун, арыг агаарын, амданы чаагай кара суун сакты бергеш, ылаңгыя чайын каш-даа маңаа келирин, төрүттүнген, өскен черин ол хире үнелеп чоруурун дыңнаткан. Олар "Мээң суурум" деп хөйге билдингир ыры-биле хөгжүмнүг байыры чедиргеннер.

Ээрбектиң үндезин чурттакчызы Чочай Удум-бара байыр чедиргеш, суурнуң чурттакчылары канчаар ажилдап, чурттап чораанының дугайында допчу сактышкыны чугаалаан. Ээрбектиң чону кончуг найыралдыг, бот-боттарын

Байырлыг хуралга ээрбекчилерге байыр чедирип чүве чугаалааннар хөй болган, оларның шуптузунун адын бо бичи материалга бижирин болдунмайн барган.

Ээрбектиң 100 чылынга тураскааткан байырлал улустарның быжыг найыралын, чаңгыс эптини, бир демниг ажил-чорудулгазын бадыткаан, ол моон соңгаар улам хөгжүүрүн бүзүрөткен.

Байырлалга тураскааткан делгелгелер, оюн-тоглаа, спортчу маргылдаалар, чылыг ужуражылгалар болган.

Таан-оол ХЕРТЕК.
Василий Балчий-оолдуң тырттырган чуруктары.

Кым-даа, чүү-даа уттундурбаан

Чоннуң хей-аъдын көдүреринге үлүүн киирген

Мээң авамны Торай Чыргаловна Сат дээр. Ооң кады төрөөннери шупту 9 киж. Оларнын эң хеймери Чолдак-оол Сат. Даайымнын сыны чолдак, карактары улуг, думчуу дорт, мага-боду сириш, кылажы чиик, чаңы оожум, томаанның, ол "чыткан хой тургуспас" деп болур кижилернин бирээзи.

Чолдак-оол (Сат) Петр Чыргалович 1921 чылдын апрель 10-да (паспорт-биле 1922 чылда апарган) Улуг-Хем кожунун Шагаан-Арыг сумузунуң Улуг-Алаак деп черге алыс угу Булак-Хараган кезек саттарының бирээзи болур Чыргал Сат деп аңчы яды араттың өг-бүлезинге төрүттүнген.

Даайым бичи тургаш-ла, өскүс арктан. Ынчангаш ону ортун акызы Үдүп-Дарган өстүрүп азырап каан. Ооң акызы тыва шоочаны ийи адыр дылдыг, ийи ажыдар, ийи дүлгүрлүг кылдыр, чүген-чуларнын айларын база хомусту мөңгүн-биле шокарлап тургаш согар, хөл шыдыраазын тускай хептерге кудуп тургаш кылыр сумуда ховар шевер киж турган. Ийи буда бастымас, үңгеп чорууда болза, Үдүп-оол дарган кончуг аңнаар, хомуска ойнаар, моолдап ырлаар киж чораан. "Хол изин бут изи чандыр баспас" дээниги Үдүп-Дарганнын овор-хевири биче дунмазынын келир үеде киж болурунга кончуг салдарлыг болганын демдегеп каан.

1936 чылда Тываның бүгү араттары-биле бир дөмей Шагаан-

Арыг сумузунга тыва бижикти өөредип турганын даайым мынчаар сактып чугаалаар: "Улуг-Алаак, Тейлиг-Алаак, Арыг-Үзүү олаа-кавызынга чурттап турган улуг-биче араттары тыва бижикке өөредип эгелээн. Бисти Муңгаш-Кара-Сугга кыштагыг Дамбар акыйнын кадайы Секпит угбай башкылап эгелээн. Ол үеде кыдырааш, саазың чок. Калбак ыяшты үс-биле чагаш, хүлдээш, сүвүртүндүр каяа-даа бижир болгай бис. Ынчаар өөренип турувуста, Шывак дээр анык кыс башкылап келген. Ол школага кады өөренип чораан эштеримден Доржу Сырбыкай, Суваң-оол Бал-Доржу, Маспык-оол Дуваң-оол, Хуурак Алексей, Чүлдүм Түлүш, Борбак Түлүш, Сундуй Содунам, Дензенмаа Донгак, Чылбак, Сандамбаа, Сергек, Шивитпаа сугларны сактыр мен".

Ада-чурттуң Улуг дайынын үезинде Шагаан-Арыг сумузу 24 арбаннардан тургустунган улуг суму турган. Ооң төвү — Улуг-Алаак суур. Ында школа, столовая, башкыларнын каш бажынар, садыг туттунган. Хам-Дыт чоогунда ийи улуг өрээл улуг бажың бар. Бажыңнын бир өрээли — суму чагырга чери, а өскезинде суму даргазынын чурттаар чери. Сумунуң араттары дайын үезинде байдалыга чагырткан буга-сумузун аштаан, тараа тараан, фронтуже белек кылдыр идик-хеп даарап, аъш-чем белеткеп, чыып, мал-маганын карактаан, өстүр-

ген, үжүк-бижикке өөрөнгөн, ооң кадында ополчен шериг өөредилгези база эгелээн. Араттарың чайы-ла чок, чүге дээрге кожазында улуг совет чурт болур ССРЭ-же фашистиг Германия оор езу-биле халдаан. Ол үеде өөредилге, ажил-иш-даа, амыдырал-чуртталга-даа чаңгыс-ла "Бүгү чүвени — фронтуга!" деп лозун адаа-биле чоруп турган.

1941-1942 чылдарда сумувуска ополчен деп шериг өөредилгези эгелээн. Хүндүс бистерни чыскаалдырып, оң-солагай талалар-же эргилеринге өөредип, марштадып, турникке туттундулар. Дүне походтаар. Ополчен шериглернин бир кезини кызылдар, а чамдызы актар болур. Командылакчыыс Доспаң Түлүш деп эрги шериг киж. Дыка шыңгыы, ыды безин чидиг, дыңзыг. Аът мунуп алгаш, ыяштар ажа халыдарын, ыяш селемелер-биле хаактар баштары кезе шаваарын, үңгээрин өөредип турган. Сумунуң ол бүгү чымыштыг ажылын ол үеде суму даргазы Санчы-Үдүп Кыргыс дүн-хүн чок билдилии-биле башкарып турган.

1942 чылдын февраль айда Улуг-Хем кожунуң ополчен шериглери хаактарлыг Кызыл хоорайга четкен бис. Аңаа республиканың чөөн болгаш барыын кожуннарынын ополченнери база келгилээн. Ынчан чыылган чонга улуг хурал болган. Ук хуралга С.К.Тока Ада-чурттуң Улуг дайынын байдалын чонга таныштырып, бодунуң Чазаанга

баштаткан тыва улус амы-тынын харамнанмайн фашистиг эжелекчилерге удур Совет Эвилелинде россия улустун демиселинге, дайзынын буруну-биле алып тиилээри дээш бүгү-ле бар күжү-биле дузаламчыны кадарынче кезээде белең болурунче чонну кыйгырып чүве чугаалаан. Ынчан бисти командылакчыыс капитан Крылов деп киж баштап чораан" деп даайым сактып чугаалаар.

Удаваанда, март айның эгезинде, даайым чааскаан хаактыг өртээлдерге хонуп чорааш, Кызыл хоорайга четкеш, шеригнин үрер-хөгжүм взводунга кирип алган. Шеригнин ол үеде үрер-хөгжүм взводунуң командири Сергей Красный, а башкызы Леонид Израильевич турган. Араттың Революстуг Шериниң үрер-хөгжүм взводу Каа-Хем, Би-Хем, Таңды кожуннарынын бүгү суурларын кезип, барган черинге-ле хурал эрттирип, кадыгдошкун дайын чылдарында советтиг Россиянын чонунче, фронтуже улуг кичээңгейни салып, дузаны көргүзеринче чонну кыйгырып, оларнын хей-аъдын көдүрүп,

концерттерлиг үнүүшкүннерни удаа-дараа кылып турганнар. Чолдак-оол Петр Чыргалович бодунуң дайынчы оруун 1946 чылдын декабрь айда Иркутскинин 110 дугаар гвардиянын адыгжылар дивизиязынын хөгжүм кезээнге дооскан.

Тайбың үеде ол база-ла ажил-ише шымнып, Улуг-Алаак школазынга склад эргелекчизи бооп 1958 чылга чедир ажилдаан. 1958 чылдан 1984 чылга чедир Улуг-Хем кожунуң "УТКА 25 чыл ою" совхозка Арыскан салбырынын хой бригаданың бригадирин бооп ажилдаан. Ажылынга ээ-харысалгалыг коммунисти кашкаш удаа көдээ болгаш район советтериниң депутадынга депши-дип келген. Ол чежемейнин-даа парта артынга олуруп өөрөнмээн бол, бодунуң билин үргүлчү бедидип, салбырнын партсекретары тургаш кезээки школаның 11-ги клазын доозуп алган.

1947 чылда латыш нациялыг анык кыс Блюмберг Мильда Индириковна-биле өг-бүле тудуп, 57 чыл эгин кожа эп-найыралдыг чурттап келгеннер. Интернационалы өг-бүле 3 кыстыг, 1 оолдуг.

Даайымнын чон ортузунга үр-түңнелдиг, кызымаккай күш-ажылын Совет Чазак бедии-биле үнелеп, "Күш-ажылдың хоочуну", "Ада-чурттуң чылдарында шыларангай күш-ажылы дээш", "В.И. Ленинниң 100 харлаанынга" база ол ышкаш Ада-чурттуң дайынын 20, 30, 40, 50 чыл ою, Тиилелгениң 20,30, 40,50 чыл ою таварыштыр медальдар-биле шаңнаан.

2004 чылдын июнь 1-де Каа-Хем кожунуң төвү Сарыг-Сеп суурга Чолдак-оол Петр Чыргалович 83 харлыында мөчээн.

Ольга ДОНГУР-ООЛ.

Арыскан суур.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ХООЙЛУЛАРЫ

«Тыва Республикага амыдырап-чурттаарының эң куду хемчээлиниң дугайында» Тыва Республиканың Хойлузуңуң 4-кү чүүлүңге өскерилге киирер дугайында

Хойлу жудулга палатазы 2005 чылдын сентябрь 21-де хцлээп алган
Төлээлекчилер палатазы 2005 чылдын октябрь 12-де хцлээп деп көргөн

1 чүүл.

2001 чылдын июль 9-тан № 1138 «Тыва Республикага амыдырап-чурттаарының эң куду хемчээлиниң дугайында» («Тувинская правда», 2001, июль 12) Тыва Республиканың Хойлузуңуң 4-кү чүүлүңуң ийиги кезээңге өскерилгени «бо Хойлу-биле доктаадып тургускан чурум езугаар тодарар» деп сөстөрни «бо Хойлу-

биле тодараткан чурум езугаар квартал санында Тыва Республиканың Чазаа доктаадып тургузар» деп сөстөр-биле солааны-биле киирер.

2 чүүл.

Бо Хойлу ону албан езузу-биле парлаан хүнден эгелеп күштүг болур.

Кызыл хоорай, № 1385 УХ-1, 2005 чылдын октябрь 14.

«Социал камгалалды онза херегеп турар хамаатыларга ажилчын туруштары квоттарының дугайында» Тыва Республиканың Хойлузуңуң өскерилгелер киирериниң дугайында

Хойлу жудулга палатазы 2005 чылдын сентябрь 21-де хцлээп алган
Төлээлекчилер палатазы 2005 чылдын октябрь 12-де хцлээп деп көргөн

1 чүүл.

2004 чылдын март 31-ден № 608 УХ-1 «Социал камгалалды онза херегеп турар хамаатыларга ажилчын туруштары квоттарының дугайында» Тыва Республиканың Хойлузуңуң «Тувинская правда», 2004 чылдын март 25) дараазында өскерилгелерни киирер:

1) 2-ги чүүлдүн 11-ги абзазын күш чок деп санаар;
2) 4-кү чүүлдүн 1-ги кезээнде «30» деп санны «100» деп сан-биле солуур;
3) 6-гы чүүлде:
1-ги кезээнде:
1-ги пунктуну күш чок деп санаар;
3-кү пунктуда «республика бюджетиниң болгаш» деп сөстөрни ап кааптар;
2-ги кезээң күш чок деп санаар;

4) 8-ки чүүлдү күш чок деп санаар;

5) 9-кү чүүлдүн 4-кү кезээнин бирги абзазын күш чок деп санаар;

6) 11-ги чүүлдүн 1-ги кезээнин 3-5 пунктуларын күш чок деп санаар;

7) 12-ги чүүлдүн үшкү абзазын күш чок деп санаар;

8) 13-кү чүүлдүн 4-кү кезээң күш чок деп санаар;

9) 14-кү чүүлдү күш чок деп санаар;

10) 15-ки чүүлдүн 1-ги болгаш 3-кү кезектерин күш чок деп санаар;

11) 16-гы чүүлдү күш чок деп санаар.

2 чүүл.

Бо Хойлу ону албан езузу-биле парлаан хүнүнден күштүг болуп кирер.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш.ООРЖАК.

Кызыл хоорай, № 1392 УХ-1, 2005 чылдын октябрь 14.

Харызын мавап тур бис

ҮШТЕКЧИ ОЮННУ УЗУТКАЗА ЧҮЛ?

Сөөлгү үеде бистиң найысылалыыс Кызылда ойнаар автоматтар деп чүве көвүдээн, олар хоорайнын кайы-даа чүгүнде бар. Бо бүгүнү кым, чүү чер чөпшээрер турарыл? Бо айтырыг чаңгыс мени эвес, хөй-хөй чурттакчыларны дүвүредип турар.

Чижээ, бистиң чурттап турар черивис чоогу, хоорайнын "Восток" талазынга "Найырал" деп дыка эптиг аъш-чем садыг турган, оон сүт, өреме, творог дээш, аъш-чемниң кандызын-даа киж садып алып аргалыг турган. Ам оон орнунда база өске ийи чурттакчылыг бажыңнарнын адаккы каъттарында ойнаар автоматтар ажыттыңган. Оон дүн-хүн чок киж үзүлбес, бажыңнын арты-мурну машина доктаадыр чер-биле дөмей — чүзүн-бүрүн марканын машина-балгады сыңышпас.

Ужудукчунуң адын мөңгөжидип...

Мээң акымны Канчыыр-оол Чимит-оолович Куулар дээр. Ону билбес киж Тывада ховар-ла боор, ол Тываның алдарлыг ужудукчуларының бирээзи. Акымнын өскөн-төрээн чери — Ишкин суур. Бистиң чурттап олурар Ишкин деп кудумчувусту акымнын ады-биле адап, ооң чырык адын мөңгөжидип көрзе деп дилээмин тус чернин дарга-бошкалары деткип, ачы-буянын көргүскен болза деп күзелдиг мен.

Мен 75 харлыг мен, назы-харым дөгээн. Акымнын уругларын бистиңге кээп, төрел-дөргүлү-биле аралажып, адазынын төрөөн черин эргип чорурун күзээр-дир мен.

Чыртаан ООРЖАК.

Сүт-Хөл кожуну.
Ишкин суур.

Ында ойнаан улустуң ыыт-шимээни, иштин-даштын арагалап, пиволап кээри, машина-балгатың дааш-шимээни биске, чурттакчыларга, амыр-дыш бербес, дыка-ла берге чүве-дир.

Бажыңнын подьездизиниң аксында дүн-хүн чок киж үзүлбес. Ол оюннарга ойнааш, чаңгыс-даа байый берген киж чок, ол чүгле кижини ядарадыр, бажын төөредир. Ол хиреде ынаар кирип турар "чайлып калган" ажы-төл өг-бүлезин, ажы-төлүн-даа бода-вас, акша тыпса-ла, олче октаар. Ол дээш чокшуп, кыржып турар өг-бүлелерни көрүп тур бис. Ындыг ажы-төлдү сургаарга-даа хоржок, чугаа дыңнапас боор-дур. Ында хөй кезини тывалар ойнаан турар, өске чонувус ооң ажык чогу биле бергени ол. Бистиң бажыңнын чурттакчылары база өске-даа дыка хөй кижилер бо

оюнну хорурун күзеп турар.

Бо автоматтарга өлүрүүшкүн, үптеки-даа кем-херек үлгедиглери болуп турар-дыр, чүге ону дарый хемчег албазыл? Чечня, Грузияда чаңгыс-даа ойнаар автомат чок кылдыр хоруп каанын телевизорга көргүзүп турду. Тывага бо үптеки оюннуң херээ чүл? Бо Дружба, 11-ниң чурттакчылары Кызыл хоорайнын мэринге хөй киж ат салган билдиришинкин август 22-де киирген бис. Ооң демдеглээн дугаары № 6313. Бир неделя болгаш кээр силер дээрге, баарыыска бир ажилдакчы хынааш, харызын бээр бис дээн олчаан сураг барган. Кажан хары бээри билдинмес. Ол ышкаш республиканың Чазаа Даргазынче почта таварыштыр билдиришинкин чоруткан бис, база хары чок.

Сара САЛЧАК.

Кызыл хоорай.

АРГЫЖАРЫ БЕРГЕДЭЭН

Кызыл кожунуң орук-тудуг эргелели турар үеде Кызыл—Баян-Кол аразында автоорук эки-ле турганын чон ам сактып чугаалажып турар. Улуг-Хемниң ол чарында автоорукка сөөлгү чылдарда кандыг-даа сеп-телге ажилдарын чорутпаан. Оңгул-чиңгил, ойбак-дежик, довурак-доозунуң, кидирээш-биле дөмей апарган. Ам аргыжары шуут бергедээң.

Кожунуң орук-тудуг эргелели дүшкен соонда, ону кайы орук чери харылап

турганы билдинмес. Сөөлүнде дыңнаарыыска, автоорук техникуму харылаар апарган дээр. Телевизорну Кызылга кылдыртып алгаш, Баян-Колга эккээрге ажилдавайн баар. Ол база орукта-ла болгай. Кызыл—Баян-Кол аразында автоорукту кылдыртып бээрин Кызыл кожунуң чагыргазындан, республиканың Орук агентиленинден баян-колчулар улуу-биле дилеп тур бис.

Багыт-оол БАЙКАРА.

Баян-Кол суур.

Анна ШИРИН-ООЛ:

"ЭМЧИ БОЛУКСАП ЧОРААН МЕН.."

Тываның Виктор Көк-оол аттыг хөгжүм-шии театры бо чаа театр сезонунда бодунуң тургустунганындан бээр 70 чыл оюн демдеглээр-ле болгай. Бо байырлал-биле чергелештир улус-чонга билдингир база анык-даа артистер дугайында, тыва театр уран чүүлүнүң сайзыралыга улуг үлүг-хуузу кирип чоруур салым-чаянныг кижилер дугайында блиц-анкетаны «Шынын» үндүрүлгелеринге удаа-дараа чырыдар бодалдыг бис. Хүндүлүг номчукчулар боттарының ынак артистериниң дугайында, оларның кижилерге, чуртталгага хамаарылгазының дугайында чаа-чаа чүүлдерни билип ап, оларның иштики делегейинге хамаарышкан солун ажыдышкыннарны кылыр боор. Оон аңгыда, оларның харыыларын театрның омур-хевирин улам тодаргай билдинип, тыва театрның үндезинин кандыг кижилер тургузуп турарыл дээрзи көстүп кээр чадавас. Ынчангаш ук анкеталаашкынны бо айның 21-де бодунуң 60 харлаанынга тураскааткан бенефис-биле эрттирер Тыва Республиканың алдарлыг артизи А.О. Шириин-оолдан эгелээр-дир бис.

Анна Оюновна Шириин-оолдун чуртталгазы болгаш чогадыкчы салым-чолу Тываның хөгжүм-шии театры-биле 40 чыл ажыг тургузунда адырылбас сырый бооп тудушкан. Театр уран чүүлүгө хөй чылдарда ак сеткилдиг ажилдааны дээш А.О. Шириин-оол ТР-ниң «Шылгараңгай күш-ажылы дээш» күрүнө медалы-биле, ССРЭ-ниң Культура яамызының «Культура

ажылының тергини» деп хөрөк демдээ-биле шаңнаткан. Ол кыска эвес үе тургузунда Дарина («Гартиф» Ж.Б.Мольер), Фролина («Харам» Ж.Б.Мольер), Леди Анна («Ричард 3» В.Шекспир), Леонардонун кадайы («Ханныг куда» Г.Лорка), Раиса («Бальзаминолтуң өгленгени» Н.Островский), Пошлепкина («Ревизор» Н.Гоголь), Шарлотта («Вишнялык сад», А.Чехов), Туньсум («Авамның ак платъези» А.Хусеинов), Захаровна («Кырган» М.Горький), Бортэ («Чиңгис-Хаанның ак булду» Ч.Айтматов), Хорлуу («Хайыраан бот» В.Көк-оол), Севилбаа («Дөңгүр-оол» С.Тока), Биче-Кыс («Белек-кыс эмчи» К-Э.Кудажы), Анай-Хаак («Долуманың хуулгаазыны» К-Э.Кудажы), Манмаа Одайовна («Амыдыралдың хээлери», В.Серен-оол), Анай («Кым сен, Субедей-Маадыр?», Э.Мижит), Эне («Кударанчыг ынакшылдың шынаазы» Ч.Ондар), Тумат Хам («Ханныг истер» Ч.Ондар), Бадылааровна («Дирде-Макдо» К-Э.Кудажы), Кежикмаа («Хостуг Тыва» Х.Шириин-оол), Хой («Аргада чыыш» Х.Шириин-оол), Кежикмаа («Буян адашкылар» Х.Шириин-оол) дээш, оон-даа өске хөй санныг рольдары ойнаан. Ол бодунуң өөнүң ээзи, РФ-тиң алдарлыг артизи, ТР-ниң улустуң артизи Хертек Өлбезекович Шириин-оол-биле кады «Мениң каргыжы» деп уран-чечен композицияны тургусканнар. 2 кыстың, 3 уйнуктарының ынак авазы, кырган-авазы.

1. Шириин-оол Анна Оюновна. Тыва Республиканың алдарлыг артизи.

2. Дурт-сыныңар, деңзиңер — 1,56 см, 52 кг.

3. Идик-хевирер размери (кышы, чайгы) — 44-46 р-р.

4. Ынак өңүңер — кызыл-хүрөң.

5. Ынак ааш-чемиңер — сүтке хайындырган чиңге-тараа.

6. Ынак байырлалыңар — Чаа чыл.

7. Арага, таакпыга хамаарылгаңар — арагага хөңнүм чок.

8. Ынак ырыларыңар — «У моря, у синего моря» — япон угбашкыларның ырызы.

9. Ынак чечээңер — незабудка.

10. Эрте-билниңер: школы (институт, училище) кажан, каяа дооскан силер? — Чаа-Хөлге 1963 чылда, ЛГТМиК-ти 1967 чылда дооскан мен.

11. Өңер ээзи (ишти): кажан, каяа, канчаар таныжып алган силер — Россияның алдарлыг, Тываның улустуң артизи Хертек Өлбезекович Шириин-оол-биле ак дүнелерлиг Нева эринге, Ленинградка, театр институтунга 1-ги курстан эгелеп танышкан бис.

12. Ажы-төлүңер — Урана — эмчи, Уяна — эмчи; уйнуктарым: Сайзана — СибКЭУ-нун 1-ги курузунун студентизи, Айдана — 10 классчы, Айзана — 7 классчы, ТРЛИ.

13. Кандыг өңчүлүг силер — мээң байым — көвей ажы-төлүм.

14. Каяа дыштаныксаар силер — чараш арга-арыгга, хем эринге.

15. Ынак хоорайыңар — Санкт-Петербург.

16. Ынак чериңер — төрүттүңен, өскөн суурум — Баян-Кол.

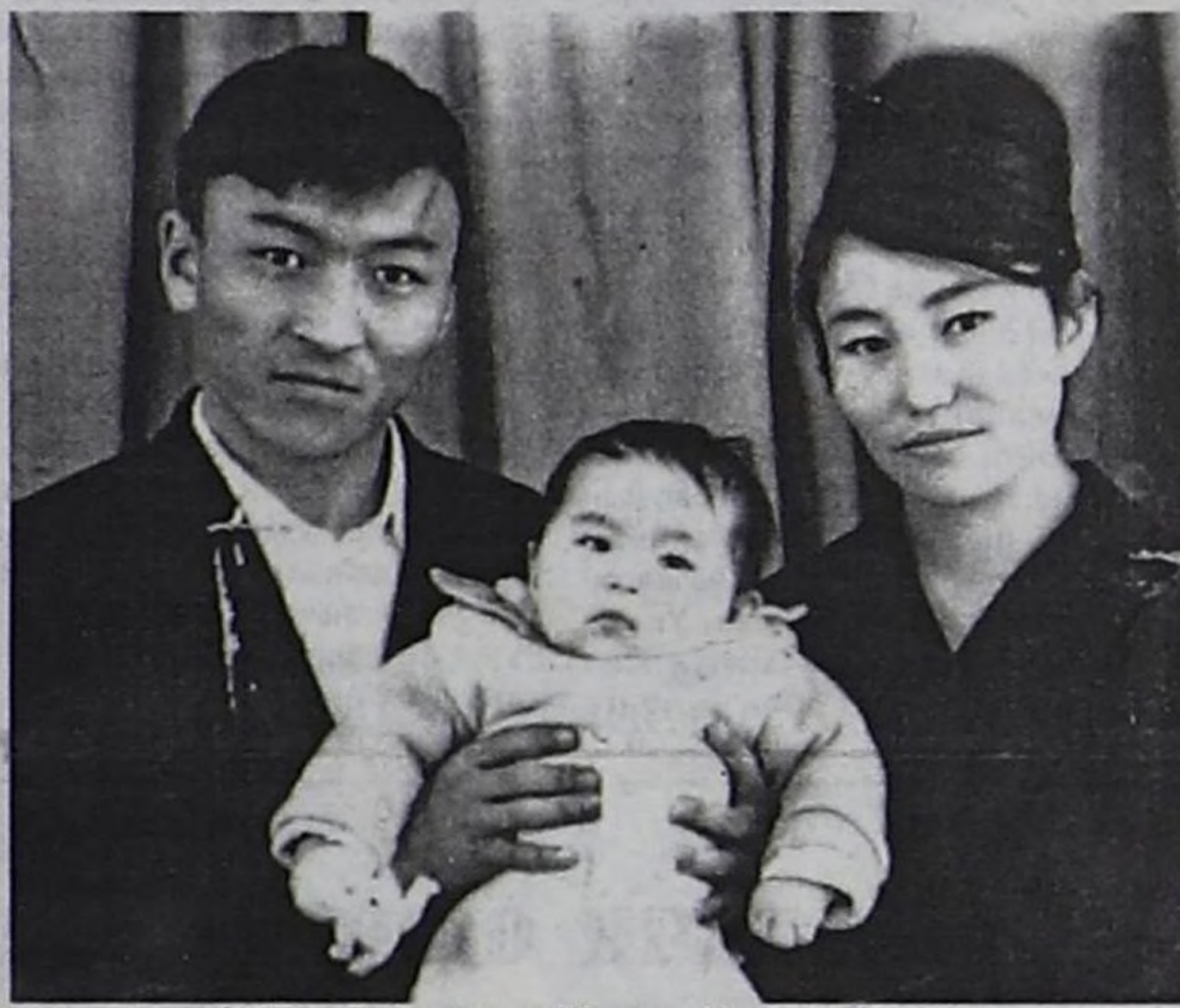
17. Хоббиңер — кроссвордтар тывар, уйнуктарым-биле ойнап, селгүүстээр.

18. Ынак афоризмиңер (цитатаңар) — «Кижини номчуттунмайн баарга, боданмас алаар».

19. Ынак үлегер домааңар — «Эжини эникке бодава, бодунну богдага деңневе».

20. Төөгүде эң сонуургаар кижинер, чүү дээш — Петр I Нева эринде чараш ордуларлыг Санкт-Петербургу туттурганы дээш.

21. Эң сонуургаар филосо-

1967 ч. Ленинград. IV курс. Уруувус Урана.

вуңар — бурунгу грек философ Сократ.

22. Эң баштайгы ролюңар — «Парень из нашего города», Женя.

23. Кайы рольду ойнаксаар силер — «Хайыраан ботта» Караның авазын.

24. Ажылыңарда эң чоргаарланыр чедишкениңер — 2002 чылда ТЮРКСОЙ-га Э. Мижиттиң «Кым сен, Субедей-Маадыр?» деп шишин ойнааш, Тыва театрның фестивалдың дээди шаңналы — Гран-прини чаалап алганы.

25. Кандыг ажыл дугайында күзээр силер — солун ажилдар, шиилер.

26. Чуртталгада девизиңер — «Думчуун бодап чурттава, ырады көрүп чурттаар».

27. Амгы үеде бодап алган сорулгаңар — 2006 чылда март 7-де Россияның алдарлыг, Тываның улустуң артизи, Тываның күрүнө шаңналының лауреады Хертек Өлбезекович Шириин-оолдун 60 харлаар юбилейи. Оон чырык адын мөңгөжидип, чыынды чогаалдарын ном кылдыр парладып үндүртүр, чурттал чораан бажыңыңа тураскаал самбыразы

тургустураар деп планныг мен.

28. Шажынга хамаарылгаңар — буддизмге чүдүүр мен.

29. Кижилерден чүнү манап чоруур силер — улугну улуг деп, бичини бичи деп хүндүлээр.

30. Кижилерниң аажы-чаңында чүнү чарашынар силер — бөдүүн, шынчы, биче сеткилдиг, даштыкы-даа, иштики-даа хевир кижизиг, чараш болур болза.

31. Кижилерниң аажы-чаңында таарзынмас чүүлүңер — ийи арынныг, адааргак, саттыныкчы, мегечи, эткен сөзүн эзевес, даргазыраар, хопчу.

32. Кылыккасава чүүлүңер — хей черге ажынып-хорадавас, улус хомудатпас.

33. Коштак талаңар (четпестериңер) — таакпылаар мен.

34. Күштүг талаңар — бердинген шынчы эштерлиг болганымда.

35. Бичииңерде күзелиңер — эмчи болуксап чораан мен.

36. Өскелерге канчаар көстүп чоруур мен деп бодап чоруур силер — билбес мен...

37. Эң сонуургаарыңар ши чогаалчызы — Э. Мижит.

38. Эң сонуургаар режиссерларыңар (шии, кино) — А.Ооржак, К.О.Сагды, А.Хомушку (хөгжүмнүг ши).

39. Ынак артизиңер — Х.Шириин-оол, К.Н. Мунзук.

40. Хүндүлээриңер күрүнө ажилдакчызы — Шериг-оол Дизижинович Ооржак.

41. Өртемчейже көрүшкүнүңерниң хевирлеттинеринге кым салдарлыг болганыл — амыдырал.

42. Даштыкыже кайы аянчорук силерниң сагыжыңарда артып калганыл — чорбаан мен.

Франция барыксаар мен.

43. Силерниң архивиңерде эң эргим чурук — Э. Мижиттиң «Кым сен, Субедей-Маадыр?» деп шиинде Субедей — Х. Шириин-оол, оон кадайы Анай — А. Шириин-оол.

44. Дириг амытаннарга хамаарылгаңар — кээргээр, ынак мен.

45. Спорттуң кандыг хевиринге ынак силер — каратэ, уйнуктарым база.

46. Кандыг солундан хөйну билип алыр-дыр силер — «Собеседник», «Шын».

47. Ынак теле-дамчыдылгачар — «Тыва черде» (КТРК «Тыва»)

48. Ынак журналыңар — «Вокруг света», «Театр».

49. Ынак киноңар — «Семнацать мгновений весны».

50. Амгы үеде кандыг ном номчуп турар силер — «По ком звенит колокол», Хемунгуэй.

51. Ынак чогаалчыңар — А.С.Пушкин, Э. Мижит, А. Даржай.

52. Ынак чурукчуңар — Леонардо да Винчи, В.Шульга.

53. Кандыг хөгжүмнү сонуургаар силер — классиктиг хөгжүм.

54. Театрның утказы чүү деп бодаар силер — уран чүүлдүн эңне бедик, эң дээди чадазы.

55. Катап-катап көрүксээриңер ши — В. Шекспир «Ромео биле Джульетта».

56. Чоокку үеде чедишкениңер — уруумнун уруу Сайзаның Томскиниң эмчи университетинче кирип алганы.

57. Чуртталганың утказы — театр, ажылым, ажы-төлүм, кады чурттап чораан эң ынак эжим Х.Шириин-оол, оон бодап чораан бодалдарын, чагыын боттандыраары.

58. Көрүкчүлериңерге чүнү күзээр силер? — артист кижиниң ажылын үнелеп, оларның хей-адын көдүрүп — биске ынак силер — ол хевээр ынак чоруңар.

59. Бодуңарга үндүрген эң чугула түңнелиңер — өзүп орап салгалга бичи-даа бол, ажыктыг ис арттыраары.

60. Ам бир катап төрүттүнүп келген болуңарза, кым болуксаар силер — Чүгле артист боор мен. Артист болганымга кажан-даа хомудава, харын-даа чоргаарланыр мен.

Арынны Василий БАЛЧИЙ-ООЛ, Салин МОНГУШ белеткээң.

Э.Мижит «Кым сен, Субедей-Маадыр» Субедей — Х.Шириин-оол, Анай — А.Шириин-оол.

Саян кыры. ТЮРКСОЙ-дан эеп чанып оргаш.

В.Көк-оол аттыг хөгжүм-шии театрының 70-ги юбилейлиг сезонунга

Тыва улустун ССРЭ-ден салгал алганы национал литературы болгаш уран чүүлүнүн чечектелип сайыраарына улуг үлүг-хуузу киригендер РСФСР-ниң болгаш Тыва АССР-ниң Улустун артистери Максим Мунзук, Кара-кыс Мунзук, Тываның Улустун болгаш РСФСР-ниң алдарлыг артизи Хүргүлек Конгар, Тыва АССР-ниң алдарлыг артистери Александр Тавакай, Борис Бады-Сагаан, Марьям Рамазанова, Самба-Сюрюн Байыр, Леонид Котов болгаш өскелер-даа. РСФСР-ниң болгаш Тыва АССР-ниң Улустун артизи Владимир Оскалоолдун салгалдары ам-даа ажылын уламчылавышаан.

Араттар ортузунга улустарның найыралының идеяларын пропагандалаарына нитилел-политиктиг литература, солун-сеткүүлдер улуг рольду болуп, чүгле 1939 чылдың үш-ле айында солуннарга ажылчы чоннарның 600 ажыг ындыг уткалыг материалдарны парлаан. Бо талазы-биле ажилга национал театр, клубтар, библиотекалар, кызыл-булуннар идепкеллик киржил турган. Ажылчы чоннарны кижизидеринин чугула чепсээ, кинону, Тывага эң-не баштай 1925 чылда көргүзүп эгелээн.

Литература болгаш уран чүүл дайын чылдарында чоннун сагыш аарып эрттирген сагыш-сеткилинин иштики көдүрлүүшкүнүн сагыш човангыры-биле көргүзүп турган. Чогуна ол үеде бистиң чечен чогаалга Александр Твардовскийниң совет солдат дугайында "Василий Теркин" деп шүлүглели ышкаш кайгамчык чогаалдар тыпып келгилээн.

Театрларга Александр

Корнейчуктун "Фронт", Константин Симоновтун "Орус кижилер", Леонид Леоновтун "Халдаашкын" деп шиелерин белеткеп көргүзүп турган. Тывага "Ленин Октябрда", "Кронштадтан келген бис", "Чапаев" болгаш өске-даа кинофильмнерни доктаамал көргүзүп эгелээн. Ада-чурттун Улуг дайынына тиелелгени чүгле боо-чепсээвис күжү-биле эвес уран чүүлге патриотчу кижизидилгени каттыштырганывис күжү-биле тиелел алган бис дээрзин тозан харлаанын демдегелеп тургаш ССРЭ-ниң Улустун артизи Владимир Иванович Зельдин мынчаар чугаалаан: —Марина Алексеевна Ладынина болгаш өске-даа актерлар-биле кайгамчык кинофильмнерни, шиелерни, ырыларны, янзы-бүрү хевирлерге тургускулаан шиелерни баштай бистиң девискээри-виске дайылдажып турган шериг кезектеринге фронтчу бригадалар-биле катчып алгаш, улаштыр Вен-

грия, Польша, Чехословакия, Германия чедир көргүзүп турдуvus.

Тываның ажылчы чоннарының Х Улуг Хуралының 1941 чылдың июнь 22-де хүлээп алганы Декларациязының документтеринде совет улустун ыдыктыг демиселинге тыва улустун бүгү тала-биле дуза көргүзээр дээн тура-соруун шийтпирлээринге чон ортузунга

ДӨЗЕП САЛГАНАР

идей-кижизидилгелиг ажылды чорударына национал театрның ажилдарчыларын көдүргени ол.

Тываның хөгжүм-шии театрының артистери каддыг-дошкун дайынның чылдарында ырак-узак кожуун, сумуларны аят-хөлдүг эргип, кезип, оюн-тоглааны көргүзүп турганы сагыжымда ам-даа хевээр чуруттунуп артып калган.

Ынчан амгы ышкаш сууржуң чурттавайн турганна болгай бис. Бистиң Сүт-Хөлдүн Кызыл-Тайга сумузу кожуун төвүнден 80 километр ырак Устүү-Ишкинге турган. Бир чайын аалывыска нам үрүнүн даргазы Калчан Сотпаевич Ондар, Арвез үрүнүн даргазы Белек-оолду эдертип алган келди. "Эртен Чайлаг-Шөлге Кызылдан мээң-биле кады Москва хоорайга өөренип чораан эжим мээң

дилээм-биле ойнакчылар (артистер) эккелген оларның оюн-тоглаанын көөр силер"— дээш, катап-катап ыак чагааш, дараазында аалдарже айттаныпты.

Аалывыска ынчан эр улус турбаан. Оларны Хөндөргөйлөп Өвүр ажар машина оруунун тудуунга ажилдадыры-биле шефтердип чорудупкан. Аалывыстың херээжен улустары

инектерин даң бажында-ла сагылап каапкан. Оларның аъттар тудуп алыр хары бар эвес. Дошка кырган-ачайның кончуг улуг кара шарызын Дырак, Серенмаа угбаларым бурундан чедип алган өвүске келди. "Дүргеде, хүн изий бээр" — деп, авамны далаштыра бердилер. Мен эдерип ыглаарымга, шарыны сөөк хокпалдайынга ушкарый алдылар. Ам шарыыста дөрт ушкаштыг апарганывис ол.

Ишкин суу дажып чыткан болгаш дыка улуг, ону ийи-даа черден кешкеш, чурумалдыг Чайлаг-Шөлге чедер бээрвиске: "Кижиде бажы кизирт, аят бажы орту" чүве болду.

Тейинде дошкаларлыг, сүүр бөрттерлиг, торгу тоннарлыг бир үеңиң анык оолдар, кыстары ийи кыт кылдыр чыскаалдыр тургу-

лапкаш, ырлажып эгеледилер. Шөл ортузунга олурган улустун ал-ла сагыжы, ала кара-ла артистерде апарган. "Хөвөң ышкаш хоюгу", "Кыжын хонар кыштаглар", "Чуртум бо-дур" деп ырларны ырлашкан соонда, чапсар чарлапты. — Акы-дунма ССРЭ-же оорезу-биле герман-фашистер халдаан, өлүмнүг дайын эгелээнин, Тываның арат

дооскаш, чарлады: "Чылча шавар" деп ырыны бистиң театрның артистери күүседир-дир.

Чылан ышкаш хоран дылдыг Чылбыганы, Гитлерни, Чырык хүн дег Совет чурту Чыжырт кындыр чылча шавар Амыр-чыргал бургеп шыпкан Амы-тындан артык төрөэн чурт Хамык оглун дөгерези Кайыын тура кыйгырып тур! — деп доостулар.

В.Көк-оол аттыг хөгжүм-шии театрының 70-ги юбилейлиг сезонунун ажып-тынган-биле ынак артисттеривис Солун-оол Ляндуп, Дыртык Монгуш, Анна Ширин-оол, Серенмаа Монгуш, Елизавета Монгуш, Александр Салчак, Надежда Наксыл, Галина Мунзук, Анзат Куулар болгаш оларның кады ойнап турары анык артистерге байыр чедирбишаан, дайын үезинде ышкаш, амыр-дыш чок ажылдап тургаш, кеме-херек үүлдиглеринге удура чечен шиелерни, ырларны театрның репертуарына кирип тургаш, эңне бергедеп келген, кижилерге амыр-дыш бербес чорук-биле, оорлаар, арга-лаар кижилер-биле демиселди күштелдирерин күзээр-дир мен.

Серб ОНДАР, күш-ажылдың хоочуну. Кызыл.

«Шын» солуннун почтазындан

Ажылын экижийсе...

Бистиң "Южный" деп адаарывис микрорайоннун чурттакчыларына бир чыл бурунгаар улуг өөрүнчүг болушкун болган, ол чүл дээрге дыка үр чылдарда ажыггалга кирбейн турган чунар-бажынывис (хеп чуур чери база бар) ажыттыган. Байыргы байдла Чазак Баштыңчызы Шериг-оол Ооржак лентаны кезип, ажыткан. Ол ажыдышкын соонда, элээн үр чедер-чептес чүүлдерин кылып тургаш, ажылдап эгелээн.

Мен каш базым черде чунар-бажынывиска чунуп, хеп чуп амырап турган мен. Бо чайын изиг суг чок үеде чунар-бажың база ийи ай ишинде хаашкынныг тургаш ажылдап эгелээн. Изиг суг чок үеде чеже-даа барып айтырып, кажан ажылдай бээр ирги деп чедип турдум. Баарымга-ла, таңныылдар олуртур турар, чүге ажылдавайн турар деп айтырымга, хеп чуур чер, баян-даа изиг суг чокта ажылдап болур, хеп чуур ма-

шиналар боду изидер черлиг, а директорувус боор кижиде (атсыын адап бербээн) кара туразында чунар-бажыңны шоочалап каапкаш, Өвүрже кудазын эрттирип чоруй барган, кудазын эрттирип алгаш ажыдыптар боор деп хары алган мен. Ол директорувус куда эртсе-даа, ажылдаваан. Ооң соонда элээн болгаш чунар-бажың ажылдап эгелээн. Ийи катап хеп чугаш, бир катап чунгаш муңгарап каан мен. Чунар-бажың хирлиг, ында чаң-

гыс-ла кижиде директорлавышаан, кассирлевишаан, чунар-бажың ажылдакчызы (банщица) болуп турар. Каржы деп чүвеви мырыңай аттыг. Мооң мурнунда кады ажылдап турган эштеринер кайы деп айтырымга, шупту үндүртүп алган, чаңгыс-ла мен артканым ол-дур деп харылады. Чунар-бажың хуу апарган бе азы кайы черге хамааржырыл дээримге, хары бербеди. Хеп чуур черге хеп чуп чедер бээримге (октябрь 7) бичии оператор уруг ажылдап тур. Чугдунуп келген улустар хей болду. Акша төлээр дээш кассага чедер бээримге биези-ле кижим (адын билип алган мен) Зоя Оттуковна операторга төлөтинер дээш, дүште-даа чок чемненир өрээ-

линче чемненир кире берген. Мооң мурнунда болза, дыкала арыг-силег, чурумнуг турган чунар-бажың болгай. Ажылчыннары эвилец-ээлдек, кассир кижиде кассада, оператор кижиде бир аңгы, чунар-бажың ажылдакчызы база аңгы. Изиг шайы үргүлчү турар, чунгаш үнүп келгеш шайлап, дыштанып алыр. Ам чунар-бажың хуу кижиде холунче-даа киргени билдинмес, чүгле ийи кижиде ажылдап турар, олар ажылыңа четтикпес. Каржы база кончуг. Ында хирлиг. Мен болза хуу-даа чунар-бажың чүве болза, ажылчыннарын четчелээш, эки ажылдаарын дилээр-дир мен.

Шожалбаа ИРГИТ. Кызыл хоорай.

Хоорай чагырганының кичээнге

"Бомжтар-дыр, оларны канчаар боор"

Амгы үеде тываларның арагалаары дендеп барганын чеже катап телевидениге, радиога, солуннарда дамчытпаан дээр. Ынчалза-даа оон кандыг-даа чүгээртээшкын, түңнел, оода-ла чавырылдырар дээн тодаргай ап турар хемчеглер безин чок.

Чүге ындыгыл? Мээң билип турарым-биле алырга, эрге-чагырга-даа черлери, эрге-хоюулу камгалаар органнар-даа боттуг хемчеглерни боттандыраарына холу четпейн турар. Оон туржук, ону шуут херекке албаастаан чүве-дир деп билип турар мен.

Ону бадаткаар чижек херек ыйнаан. Көргүзейн харын. Бо чылдың октябрь 6-да хүндүс 2 шакта чүве. 45 дугаар садыг бар чыдарымга, ол садыг чанында чуртталга бажының мурнуу талазында 3 херээженнер ужул калгылаан, довраакта хаваннар дег дартайжы берген чыдырлар, оларның чоогунда 2 херээжен

олур. Олурганнарга: "Бо кончуунарны, силер шупту иелер, угбалар-дыр силер. Ажы-төлүңерни канчап сургап кижизидер силер! Тыва чонувустун ат-алдарын довраакка борап турар улус-тур силер. Черле боданза кандыгыл? Арага дээрже кандыг-даа чонда хүндүткелдинче чеди-дир, ону өйлеп ижер чүве болгай, силер ону база тергини эки биллир силер" — дээримге, оларның бирээзи: "Калчаарава, сени мен соп кааптар мен. Чүл, ашак?" — деп, чараа-думаазы уштуна берген чулчуруп олурду.

Оон бажыныма келгеш, "02" телефонче долгаарымга, дежурный тыва шагдаа телефонга келди. Чүвениң ужурун чугаалап, хемчээң ап көрөзү кандыгыл дээримге, ол: "Оларны канчаар боор, бомжтар ышканыл, бис канчап-даа шыдавас бис" деп харыылаан. Шагдааның ат, фамилиязын айтырымга, адап бербеди, ынчалза-даа "машина-

ны чорудар мен, дөмей-ле хей чүве дийин" деп кагды. Арагачыларга бо органнар мындыг хамаарылгалыг турда, өске албан черлери, организациялардан чүңү негээрил? Ынчангаш арагачылар оларны дөмей-ле кым-даа хай дивес деп билгеш аксындан, алдындан төгүлүмжүе куттунупкаш, кудумчуларда андаштанып чыткылаары ол.

Ол-ла хүн боор, тыва телевидениениң дамчыдылганына арагалааш, шагдааларга туттурган бичии уругларны көргүзүп, 12-14 харлыг улус-тур деп чугаалап турду. Ол уругларның бирээзи өөреникчи уруг "Пиво ижилкен бис, оон бисти тудуп алган" — деп, турганын көрүкчүлөр көргөн боор. Сураан дыңнаарга, дружина ажылын органиязастаан болур, та кайда дружинниктер чүве, көзүлбес-даа чүведир. Дружинниктер, шагдаалар

кандыг черлерни онза хайгааралга ап турар улус. Ындыг черлерни даандырыза чүл? Ылангыя №45 садыг чанында 4-5 киоскилер бар, оон чанында тоорук болгаш өске-даа чүүлдер садып олурар улус үзүлбес. Оларны таптыг хынал көөр болза, анаа эвес-ле ийин. Чанында бок төгер савалар та кайыын тыптып келген. "Технарын" олче суккаш, базырып каар, оон хереглээн кижилерге чажырып берип турары чажыт эвес чүве бо. Шагындыг сараалыг черлерге дружинниктер, шагдаалар кол кичээңгейни угландырыза эки.

Хей чугаадан адырлып, практиктиг хемчеглерни алып үе шагда-ла келген. Шимченип чадап олурувуста, хамык чүве хөлбээр барды. Хоорай чагыргазы борта, корум-чурум тударына кол рольду ойнаар деп идегел бар.

Дагба ХОВАЛЫГ. Кызыл хоорай.

ДЕТКИРИ ЧУГУЛА

Социализм турар үеде бистиң Хадың суурувус тараалаң, мал ажылаагылыг бай-шырак совхоз турганын ам сактып чугаалажыр-дыр бис. Ылаңгыя мээң саанчылап турар үеде, Тывада чок дээн уксааның сүткүр инектер турган. 1986-88 чылдарда 800 инек кирер, бүгү талазы-биле механизастаттынган чаа кажааны тудуп, ажыггалга кириген. Ол кажаадан өске 3-4 кажаларга саар инек, шарылар, казыралар, молдургалар безин 400-500 чедип турган. Нитизи-биле фермага мыйыстыг бода малдың баш саны муң ажып турган. Ооң ыңай хой-өшкү, хаваннар база хей турган. Ам канчаар үе өскерилген деп чүвени пенсионерлер муңгарап, сактып чугаалажып орад-дыр бис.

Ынчалза-даа амгы Хадың суур үе берге-даа болза, чүгле совхоз дүшкен дээрден башка, эмин эрттир куруглап сандараваан бис. Суурда өреге бүрүзү саар инектиг, чылгылыг, хой-өшкүлүг, хаванныг, дагааларлыг, кастарлыг, шыырак-даа чурттап олурар улустар бар. Тайга эдээ, бойдус чурумалдыг черде болгаш картошка, ногаа аймаан шуптузун тарып өстүрүп, күзүн, чайын кат-чимизин чыып ап, багай эвес чурттап чор бис.

Мээң арай хомудаксап бижип орад чүвемниң утказы мындыг, бистиң суурда шыырак ажылаагылыг анык өг-бүлелер кайы көвей. Хой-өшкүзү, саар инээ чылчылы-биле өзүп көвүдөп орад, ындыг өг-бүлелерни кожуунун кедээ ажыл-агый эргелели деткип, Наадымче чалап, шаңнап-мактап турар болза, оларнын мал-маганы 100-тен 1000 чедир өзүп болгай. Хуу малды өстүргени дээш күрүне тускай шаңнап-мактал алыр эргени тыпсып каан болгай.

Борта чижек кылдыр каш өг-бүлени кирип көрей. Чоокта чаа суму чагырганыга соңгуп алганывис Владимир Салчактың өг-бүлези, эң-не хей хойлуг Василий Тагба, Надежда, Валера Орус-пайлар, Руслана, Андрей Маадылар, Арина, Алик Херелдер, Аяс, Аяна Кенденовтарның өг-бүлелери дээш, бо даңзыны оон-даа улаштырып болур. Шынап-ла, бо ады үнген анык өг-бүлелерни деткип, келир чылын малынын баш санын улам өстүрери-биле күрүнеден тускай чээли алыр эргезин бистиң чаа соңгуп алганывис Владимир Салчак даргаыс деткир боор дээрзинге идегеп турар бис.

Марта Намчал.

Хадың суур.

АЛАЖЫМНЫҢ АЯЛГАЗЫ

Чараш чүүлдүн кижиниң сагыш-сеткилинге кайы хире эстетиктиг омур-хевирлерни чуруп, ханы угаан-көрүштү, илби-шидиг хуулгаазынга чедирерин бойдус биле кижиниң мерген угааны уран чүүлдүн дузазы-биле дамчыдып келгенин тыва чонун талыгыр ыракта хая-даштарда дүрзү-хевирлерден, сома чуруктардан эгелээни болур. Бойдус-биле төрүттүнген салым-чаяны-высты амгы салгалга тутсуп, амыдырал-биле холбап алган атсураа алгый берген артист, композиторларның аныяк-даа, ортумак-даа салгалы өзүп мандып ораарына чоргаарланмас арга-выс чок. Ындыгларга композитор, сураглыг мөге Кара-Кат Очур-ооловичини хамаарыштырып болур.

Бодунуң чериниң, чонунуң езу-чаңчылдарын, бүдүш-хевирин чонунуң аас чогаалына үндөзилеп, ооң үүже-шыгжамырын национал идик-хептиг чырык, чаагай күзөлдөргө үдеттирип алган кижизидип, сцена дамчыштыр чонунга бараан болуп чоруур хөгжүмчү ыраажы-выс.

Аал-чериниң чаптанчыг чаш ажы-төлү ышкыш бичии Кара-Каттың өскөн-төрзүн чери — Барыын-Хемчик кожуунуң Ак сумузуңуң Алаш. Өг-бүлөгө чаш кижиниң хенче чаштан улустуң аас чогаалын сөс-домакка чөл ажыглап, дыңнап өзүп келири — бичии кижиниң сагыш-сеткилиниң долу сайзырал, сонургалын үе-шаанда ажыдып үнүп кээр дөзү ында деп бодаар мен. Ол хөй ажы-төлдүг өг-бүлөгө өскөн: бир кыс, алды оолдун ортуну.

— Дөң-Терезинге колхоз тургузушкунунуң үезинде бичии оолдар өргөлеп, чыжырганалап, саваан-малгаш таптап, «бажың кылып» хүнзээр. Оон өртек-үне бээр звес, арбай далганы-биле чемгерип каар чүве-ле болгай — деп, бичии чылдарын, авазын, акы-дунмалары-биле өзүп келгенин чугаалап ораар.

Алды оолдарның, бир кыстың ынак авазы Артыл Чүлдүмовна амыдырал-чуртталганың аар чүүгүнге бастырбайн шыдамык чүткүл-соруу-биле ажы-төлүн, аал-чонунуң, күрүнезиниң ачызында чонунга бараан болуп ажылдап чоруур тускай эртем-билиглиг кижилер кылдыр өстүрүп алган. Аныянда ажы-төлүнүң эртем-билиг чедип алырын, ажыын көрүп четтикпээни хомуданчыг.

Кара-Кат Очур-оолович төрзүн суурунга школазын дооскаш, Кызылдың уран чүүл училищезинге өөренип эгелзэн. Келир үениң салым-чаянныг оглу — тыва музыка уран чүүлүнүң өгбөзи А.Б.Чыргал-оолдун өөреникчизи болур аас-кежиктиг болган.

Композиторнуң чогаадыкчы өзүлдезиниң, арга-мергежилениң

бединн бодаарга, улуг идигни хөгжүм уран чүүлүнүң улусчу аяннарын бойдус-биле холбап чорааш, А.Б.Чыргал-оол, Р.Д.Кенденбиль, А.С.Лаптаң, С.М.Бүрбээ болгаш амгы үениң салым-чаянныг композиторларының эртем биле теория дериттинген аныяктарывыстан хөйүнү өөренип ап чоруур деп бодаар мен.

Училищени чаа дооскан, аныяк, тускай эртемниг оолду

удуртукчуну чон бодунче улам хаара туткан. Аныяк композитор спортчу чедишкингерге улам чалгынналып, оон чогааткан ырлары бүгү республикага дыргын тарай хона берген.

Тыва чонунуң амыдыралын шын көргүзүп, улуг чогаалчыларның чогаалдарын сценага көрүштүг бараалгадып, чонунуң чаартылгаларга сонургалын оттуруп, тыва чон чөпшүл, хүндүлээчел,

рының бирээзи. Сибирь болгаш Ыраккы Чөөн чүктүң тыва, бурят, хакас хүрештерге Россияның сес дакпыр чемпиону, Россияның спорт мастери. «Урожай», «Спартак» спортчу ниитилелдериниң хүндүлүг кежигүнү.

Кара-Кат Очур-ооловичиниң ырларының-даа сөстеринде бижип, дыңналып турары улустуң аас чогаалына чоок, кожамык хевирлерин билдили-биле

фантазиязы болур.

«1960 чылдан бээр 16 чыл иштинде Сибирь болгаш Ыраккы Чөөн чүк улустарының спорттуң национал хевирлеринге спартакиадаларына киржип чорааш, чаңгыс онзагай 1968 чылдың Спартакиадазы ам-даа уттундурбаан, сагыжымда таңмаланып артып калган. Ынчан Кызыл хоорайның эрги аэропортундан АН-24 самолет-биле ужуп үнгөш, Якутскиге чедип келдивис. Бистерни якут езу-биле уткуп, «Чорон» дээр ыштан кылган дазыл аяктарга бе хымызын долдур куткаш, кижги бүрүзүңге сунуп чедип кээр улус болган. Якут өнүктүривистиң дүндаа дүшпес, хүн-даа үнмес айдың чуртунга улуг маргылдаага киришкеш: «Тываларның «алдын» командазы деп ададып, тиилелгелиг чанып келген бис» — деп, хоочун мөге чугаалап ораар.

Хүндүлүг композитор, спортчунуң ажил-амыдыралын бижип тура, ооң өг-бүлезиниң дугайында каксы-даа бол, чугаалап көрей. Кара-Кат Очур-оолович өөнүн ишти Александра Ооржаковна Ооржак-биле чурттуң чүрээ — Москвага студент чылдарын кады эрттирген, экономист-бухгалтер улуг эртемниг, хөй чылдарда республиканың улуг албан черлеринге ажылдап келген. «Күш-ажылдың хоочуну» медальдың эдилекчизи. Амыдыралдың төнчү чок чаяакчызы ие деп бедик атка төлөп-тиглерниң бирээзи. Ооржактарның оглу, кызы ортумак школы алдын, мөңгүн медальдарлыг дооскаш, Москвага, Томскиге эмчиниң, даг инженериниң дээди эртемниг чедип алган. Өг-бүлелиг, төрзүн Тывазының келир үези дээш ажылдап чоруурларның бирээзи. Кырган ада-иезиниң өөрүшкүзү, чаптанчыг бичии чаштар өзүп ораарлар.

Кара-Кат Очур-оолович Ооржак уран чүүлдүн улуг ак өргезинге өзүп, дордугу, бараан бооп келген чылдарында дыка хөй республика чергелиг ыры конкурстарының киржикчизи, организаакчызы болбушаан, оон тилекчилериниң бирээзи болуп келгенин билир бис. Амгы үеде Тыва Республиканың Композиторларының чогаадыкчы эвилелиниң даргазы.

ССРЭ-ниң Композиторлар эвилелиниң болгаш Россияның Культура яамызының шаңналдарының эдилекчизи. Республика, Россия, болгаш бүгү эвилел чергелиг уран чүүл фестивалдарының каш дакпыр лауреады. Бо хүннерде К.О.Ооржак «Алаш хемниң аялгалары» деп ырларының база бир чыындызын чырыкче парлап үндүрүп алган. Композитор бодунуң юбилейин демдегеп турар. Ооң спорт, уран чүүлге кирип келген үлүг-хуузу Тываның Чазаа бедии-биле үнелеп, «Шылгараңгай күш-ажыл дээш» деп медальды аңаа тывысканы өөрүнчүг.

Чүүлүмнү доозуп тура, оон уран чүүлдүн шиди-хуулгаазынынга бижээни уян, чымчак ырларында төрзүн бойдузунга кызыгаар чок ынакшылы, ак-көк дээрнин хостуг-шөлзүн делгемнеринге эзир девиниң аялгалары Алаш хемниң агымы дег, төнмес-батпазы-биле чаңгыланып, куттулуп-ла чоруур болзун ам!

Зоя НАМЗЫРАЙ.

Кызыл, Сентябрь, 2005 ч.

Уран чүүлдүн болгаш спорттуң тергиини

ЭЗИР ДЕВИИНИИҢ АЯЛГАЛАРЫ

ырак-узак Бай-Тайга кожуунче 1967 чылда ажылдадып чоруткан. Ажылдап эгелзэ-ле, ооң ажылына күзөл-сонургалы илереп, шоолуг-ла үр болбаанда, уругларның хөгжүм школазын бир-ле дугаар ажыткан. Школаның хөгжүм удуртукчузу апарганын ол үеде өөренип, ажылдап чораан эш-өөрү улуг хүндүткел-биле сактып чоруурлар. Бай-Тайга кожуунуң сумуларына оюн-концерттерни удаа-дараа көргүзүп, бодунуң чогааткан ырлар, шүлүктөрүн номчуп, сценажыткан көргүзүлгелерни эш-өөрү-биле тургузуп, спортчу маргылдааларның идепкейлиг киржикчизи, кожуун чергелиг маргылдааларга көскү чедишкиннерни чедип ап турган. Ындындан ыры-хөгжүмге, спортка салым-чаянныг оолду үр болбаанда, ооң организаакчы мөзү-шынарына идегзэн чону 1968 чылда кожуунуң культура килдизиниң эргелекчизинге деп-шиткен. Уран чүүлге бердинген

биче сеткилдиг чон деп чүвени уран чүүлдүн дузазы-биле национал уткашынарга көргүзүп билир болу берген. Кара-Кат Очур-оолович тыва культураны, национал чаңчылды улустуң аас чогаалының ачызы-биле дамчыдып келген болгаш ам-даа бодун көрүш-бүдүштүг ап, дамчыдып чоруур.

К.О.Ооржак училище дооскан соонда, Москваның культура институтун доозуп, аңаа өөренип турган чылдарында найысылалдың күш-культура институтунга өөренип турган төрели Ооржак Дапыл-биле эдержип турган. Аныяк спортчу оолга ооң салдары улуг болганы чугаажок.

Салым-чаянныг композитор — Тываның алдарлыг спортчула-

ажыглап, чонунуң билдингир ырларындан үлегер ап чорууру — ону кара чажындан дыңнап өскенинде. Оюн-баштак деңнелинге бижиттинген «Акшазы хөй кадай болза» деп ырызында бистиң дүүнгү болгаш бөгүнгү амыдыралывысты ыры-сөстүң аайы-биле сойгалааны солун.

Аалдар санап, хоорай кезип, Арагалап, тояап чорбас, Ажыл-ишке эрес-кежээ, Акшазы хөй кадай болза...

Композиторнуң утка-шынарлыг мергежзэн өзүлдези тыва музыка культуразының шаг-төөгүдөн чыгып келген эртинезин амгы амыдыралга көргүзеринден аңгыда, кижиниң амыдыралының негелдезинге дорт харыылап турар үнелиг чогаалдарны бижип турары өөрүнчүг.

Алды оолдун, бир кыстың ада-иези боор аас-кежиктиг чурттап эрткен чуртталгазын Аглык Шекпээр сыннары ада-иезиниң чуртун кезээ мөңгези-биле харап, хайгаарап алган турарына чоргаарланып, «Ачам чурту Алаш хемим» ырызында мынчаар бижип турары солун:

Оюн оя чурттап чорааш, Оолдарын өстүрүп каан, Аглык Шекпээр сыннар

хараан
Ачам чурту Алаш хемим — деп бижип турар. Кандыг-даа кижги бодунуң амы-хуу төөгүзүнүң ханы билишкенин сактып, бодап чоруур. Улуг-даа, бичии-даа хем-чээлдиг хөгжүм-даа, шүлүк-даа чогаалдары кижиниң амы-хууда сагыш-сеткилиниң хайныышкыны,

МАНЧҮРЭЭМ

Сөзү Сендаш ООРЖАКТЫ.

Тавар

Ырлап чыдар кара суглуг
Ынак хемим Манчүрегим.
Өске черге чоруп чорааш,
Өөм ышкыш сактып кээр мен.

Чаңгыс борбак ыш-даа артпас.
Чаным орта көжүп кээрлер.

Каас-чараш чуртум байлаа
Каяа-даа бол, солувас мен.
Амыдырал-чуртталгамның
Аас-кежи төрзүн хемим.

Кара чаштан өскөн болгаш,
Караам шимгеш, бодап кээр мен.

Волейболга Россия чемпионадының дээди лигазында

«ВОСТОК»

ТИИЛЕЛГЕЛИГ ОЙНААН

Октябрь 15-16 хүннеринде Кызылдың «Херел» залына волейболга Россия чемпионадының дээди лигазының «Б» категорияның Чөөн-Сибирь зоназына оюннарының IV туру болуп эрткен.

Маргылдааның бек деңнели — Тываның спортчу амыдыралына болгаш тыва волейболдун сайзыралына улуг болушкун болган дээрзи чугаажок. Чемпионаттың дээди лигазының оюннарының эртер дүрүмүн езугаар киржикчи командалар бир бирээзиниң төрөөн девискээринге ийи-ийи катап ойнаар уjurлуг. Ынчангаш бо удаада Тываның «Восток» командалык Барнаулдан келген «Университетти» уткуп хүлээп алгаш, ийи хүн улаштыр 3:1 деп сан-биле тиилээн.

Тываның волейбол командалык дээди лига оюннарына киржир арганы алганы безин, шынап-ла, улуг болушкун. Ооң уламындан тываның волейбол командалык дээди лига оюннарың эгелээ-ле, дораан эрткен чылдың чемпионадына бирги, ийиги черлерни элээн Красноярск болгаш Братск хоорайларның командаларын удуп алган! Кызылдың «Херел» залына «Востокка» уттурган Барнаулдун «Университеди» база Сибирьнин

шыырак волейболистериниң аразында билдингир. Ынчангаш ам болур оюннарның түңнелинде хамаанчокка безин «Востоктуң» чедишкиннерин хөөредиг чокка чайынналчак деп үнелеп берип болур-дур.

Хүрештин каш янзы хевирлери, ча адары дээн ышкаш тываларга чоок спорт хевирлериниң сөөлгү чылдарда сайзырап, тыва спортчуларның чедишкиннери республика ишти-биле кызыгаарлаттынмай турарында барымдаа бар дээрзи маргыш чок. А Тываның волейбол командалык мындыг чедишкиннерлиг болурун кымдаа манаваан.

«Восток» командалык составында ийи тыва ойнакчылар кирип турар. Байыр Кылыгдай — Красноярск хоорайның педагогика университетиниң студентизи. Боду салгал дамчаан волейболист. Ооң ачазы Маннай-оол Кылыгдай волейболга аныяндан аажок сундулуг. Ооң ол сонургалы уругларына шуптузунга дамчаан. Байырның улуг угбазы Шеңне — Тываның бирги Президентизиниң кубогунуң дөрт дакпыр эдилекчизи.

Альберт Агбаанның ачазы Өвүр кожуунуң школаларына хөй чылдарда күш-культура башкылап чораан. Ынчангаш Альберт бичиизинден спортка хандыкшылдыг, өөреникчи чылдарында чүгле волейболга эвес, спорттуң өске-даа хевирлеринге школачы маргылдааларның доктаамал киржикчизи чораан. Тываның олимпийжи курлавырлар школазының волейбол талазы-биле доозукчузу.

Командалык составына Кызыл хоорайның доктаамал чуртакчылары Яков Федотов, Александр Димов, Дмитрий Андреев, Денис Морозов, Максим Евграфов, Сергей Радкевич, Мансур Муллагулов болгаш өске-даа ойнакчылар хамааржыр. Командалык составында чалаткан ойнакчылар база бар. Сөөлгү үеде

бүгү делегейде бир талазында мергежилин чаңгыс черге тапталдырбас, өске талазында оюннуң түңнелгирин чедип алыр дээш мындыг арганы ажыглап турары чажыт эвес.

Октябрь 1-2 хүннеринде Кызылга эртери-биле планга кирген турган оюннар болбайн барган. Чүге дээрже Иркутск хоорайның спортчулары дээди лига оюннарына киржиринден ойталаан. Бирги долгандырыг иштинде «Восток» командалык ам-даа Хакасияның, Новосибирскиниң болгаш Северскиниң командалары-биле ойнаар. Ниитизи-биле «Б» категорияның оюннары чыл төнчүзүңге чедир доостур уjurлуг. «Восток» командалык Кызылга ам-даа беш удаа Чөөн-Сибирь хоорайларындан чемпионатта киржип турар волейбол командаларын хүлээп алыр.

Тываның волейбол федерациязының баштайгы президентизи, амгы үеде федерацияның хүндүткелдиг президентизи Хонук-оол Монгуш Тывада мындыг шыырак командалык кестүп келгени — республика иштинге спорттуң волейбол хевириниң моон-даа сайзыраарына улуг салдарлыг, спортчуларның мергежилин улгаттыраарына идигни берип турар дээрзин демдеглээн. Оон аңгыда,

чурттуң спортчу ареназында Тываның алдары улам делгереп турарың чедишкин дивес аргажок — деп, ол бодунуң үнелелин берген.

Тыва Республиканың күрүнө тугунуң өңнерин төлөптиг камгалап, алдаржыдарына деткиччилерниң ролун демдеглес аргажок. Оларның аразында «Ойна» алдын-тывыш артели, «Тывазнерго» ажык акционер нитилел, «Ник» КХЭ, Улуг Хуралдың Хоойлужудулга палатазы, «Каа-Хем» хөмүр-даш уургайы ААН. Амгы рынок үе-чадазында деткиччилер эвес болза, Тываның командалык дээди лига оюннарына ойнаар, ойнавазы безин айтырыгны тургузар турганы билдингир болгай. Командалык чедишкиннери дээш акша салыы эвээш эвес дээрзи даап бодаарга-ла, көскү. Маргылдаа чаңгыс черге эвес, Сибирьнин алды аңгы хоорайларын кезий болуп турар. Аай-дедир орук өртээ безин кайы хирел? Өске черге барып чурттаарының чарыгдалдары база кирип турар. Маргылдааның башкарыкчызы оюн үезинде деткиччилерни адап каап олурганы база уjurлуг болбайн аан.

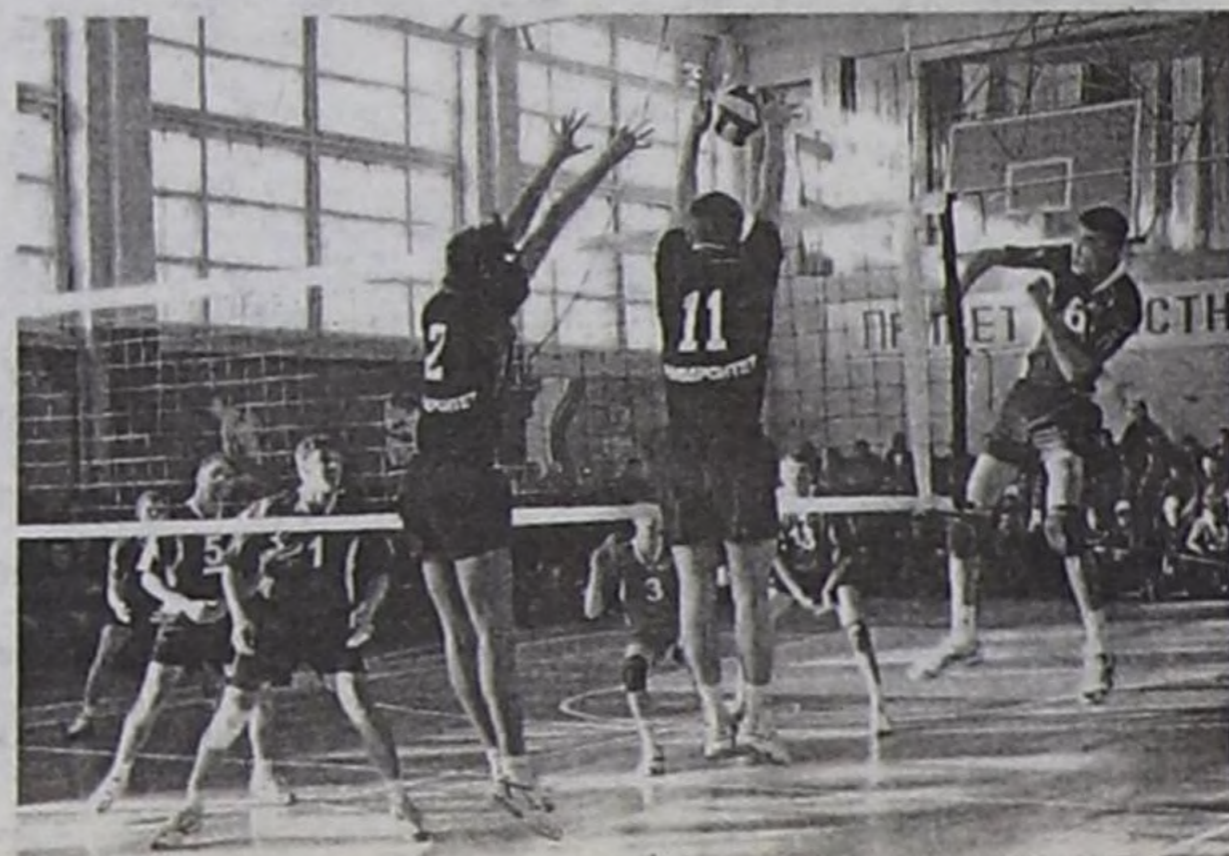
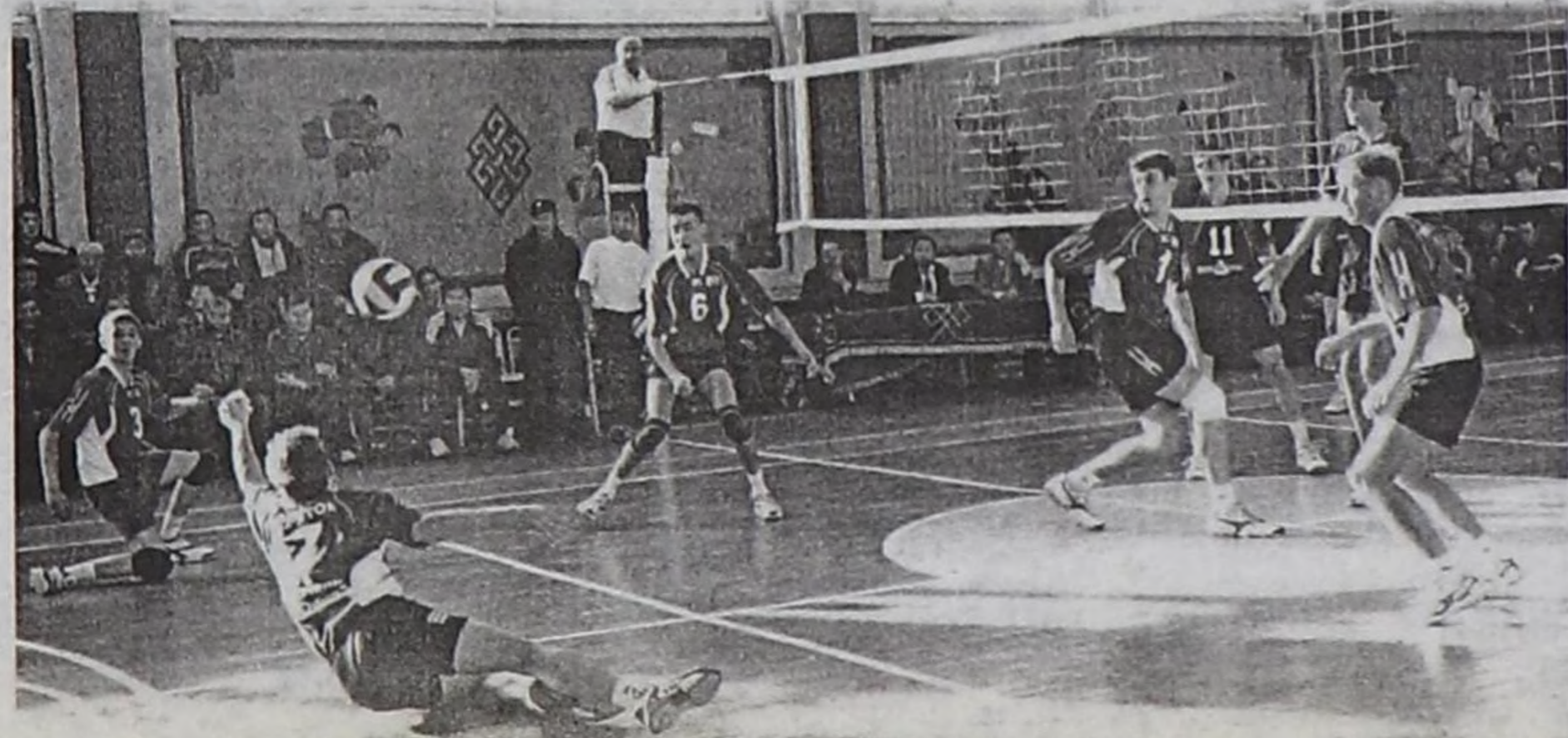
Тывага волейболдун сайзыралдыг эге-чадазы республиканың баштайгы Президентизи Шериг-

оол Ооржактың кубогун доктааткан үезинде эгелээн. Волейбол ойнакчыларының сонургалы бедип, Президент кубогунуң оюннары — чоннуң ынак байырлардарының бирээзи апарган. Тывага спорттуң волейбол хевириниң республика девискээринден дашкаар үнүп, ооң сайзыралының дараазында диңмиттиг эге-чадазынче үнген үези Тываның волейбол федерациязының удуртулга талазының даргазы Василий Оюннуң келгени хамааржыр. Дээди лига оюннарына «Восток» командалык тиилелгели-биле киржип эгелээни дээрже-ле, тыва волейбол школазының тургустунуп эгелээни ол деп ожаап болурун барымдаазы тургустунуп келген. Бөгүңү «Восток» командалык кежигүннеринге төлөптиг салгалды өстүрер, мергежилдиг спортчуларга таарымчалыг байдалды тургускаш, волейболга сонургалдыг аныктарны өөредип эгелээр херек. Бо ажылды чорударына республиканың спорт агентилелиниң болгаш бүгүле хамаарылгалыг ведомстволарның, сонургалдыг кижилерниң ролу улуг.

Бистиң корр.

ЧУРУКТАРДА: ойнакчы Байыр Кылыгдай; «Восток» командалык кежигүннери; оюннар үезинде.

Василий БАЛЧЫЙ-ООЛДУҢ тырттырган чуруктары.

Ойнай-сылдай ааран

Азия төвү — мээң Тывамда!

1995 чылда ажил-агый аайы-биле бир бөлүк кижилер Хакасияга чеде берген бис. Ынчан бисти ХР-ниң Чазаның даргазының оралакчызы хүлээп алгаш (хакас кижилер, ам адын сагынмас-тыр мен), республиканың амыдыралы-биле таныштырып тургаш, Азия дилтиң географтың төвү Тывада эвес, а херек кырында Хакасияда деп чугаалай каапкан чүве. Ынчан аалчы улус бистер "дипломатияны" сагып, ытташпайн эрттириккен бис. Ооң кадында улуг-ла дарга кижилер-биле чөпшээрешпейн баарывыска, эпчок турган.

Бир чылын билим бедидип, Москвага чеде бээримге, мээң-биле шак-ла ындыг таварылга база болган. Алтай өңүмү Ырысту-биле кежээ өрээливиске бир шил ак чүве салып алгаш, хөөрежи олурувуста, ол Азияның ылап төвү Алтайда деп чугаалап үнүп келген. Менде чүү боор, төрзэн Тывам ыдыктыг демдээн камгалап, ол бисте деп чүвени бадыткап кирипкен мен! Эртенинде баштарывыс дыка-ла аараан ийин, ынчалза-даа ооң чылдагааны дүүнү маргылдаада эвес деп чүвени кайывыс-даа билип турган бис.

Кыдаттың Синьцзян-Уйгур автономнуг округунуң найысылалы — Урумчи хоорай. Эдепиг чүве — ол хоорайда "Азияның географтың төвү" (!) деп улуг тураскаал-демдек база бар (чуррук). Ону хоорайның даштыкыштык аалчыларына ыяп-ла көргүзери чаңчыл апарган.

Азияның төвүнде турар республикалар, харын-даа чурттар,

дилтиң төвүн чүге ыяп-ла боттарында кылдыр санап, ону онзалап демдеглээрин кызыдып турарларыл? Хакас кижилер Хакасияда дээр, алтай өңүк Даг-Алтайда дээр, уйгур кижилер Урумчиде дээр, тыва тала Тывада дээр. Ол чогуу кайда турар чүвөл аан? Дилтиң төвүнүн ажыы чүл?

Мен бодаарымга, бо айтырылгарга харыы билдингир: дилтиң төвү (дөрт чүктүң белдири) мында, бистин чуртувуста, ындыг болганда, ону ажыглап азы ону таварышты өске чурттар-биле харыл-

зажып ажылдаарга кончуг эпиг деп чүвени бадыткаарлары ол. Бистер, тывалар, база ону бадыткап турар бис. Ынчангаш чурттар географтың төп чүгөл оларда дээрзин аргалыг-ла болза делегейге делгемчиди чарлаарын, ону хөй чонга көргүзери бодаарлары ол. Бо "демиселге" тус черниң онза туружу база бичии-даа бол, рольду ойнап турар.

Кыдаттың "Азияның төвү бисте" деп бадыткап турар Синь-

цзян-Уйгур автономнуг округу географтың эпиг байдалын ажылап алгаш, канчаар-даа аажок дүрген хөгжүп турарын, кожалык чурттар-биле экономиктиг быжыг харылзаа тудуп турарын үстүндө чугаалаан мен. Күрүне-ниң төп чазаса оларга бугу талалыг эпиг байдалды тургускан. Автономнуг районнун көдээ ажыл-агый адырында шериг езу сагаан дивизионнар ажылдап турар.

Синьцзянның бир улуг төлөвилели — чаа Торгу оруун тургускаш, соңгу чүкче — Россияге углаары. Катап "дирлип" турар алдарлыг эрги Торгу оруунун бир адыры Тываны таварты Россияның өске девискээрлеринче эртер болза, ол улуг чедишкен деп болур. Бо талазы-биле бистин республика база анаа олурбайн, тодаргай ажылдарны чорудуп эгелзэн (ол дугайында тускай чүлдү солуннун чоокку бир номеринге үндүрерин кызыдар мен).

Ам бо чүлдүн адында кол айтырыгга хамаарыштыр хууда харыым кандыгыл? Үзел-бодалдарның хөйүндө Азияның төвү чогуу кайда турар чүвөл аан деп чөптүг айтырыг дөмей-ле чайгаар тургустунуп келир-дир. Анаа хамаарыштыр кыдаттарның, уйгурларның, хакастарның, алтайларның бодалдары оларга ынчаар артар ыйнаан. Ынчалза-даа эртемденнерниң ылавылап санап тургаш тодаратканы езулуг Азия төвү Тывада деп чүвени чүгөл бистер эвес, а бугу делегей шагда билер. Маңаа кандыг-даа маргыш турбас ужурлуг, мээң бодалым ындыг.

Юрий КӨК-ООЛ.

ЕВРОПАГА ТУРИСТЭЭР!

ол узуг олча.

"Олча-Удача" лотереяның ынак кижилери дыка хөй: аныяктар, өөреникчилер, ортумак назынның кижилери болгаш пенсионерлер. Ылаңгыя хүндүлүг дыштанылгада турар кижилерге, октябрьда болур лотереяның ойнаашкынынга кончуг солун саналды кириген.

Чүгөл 30 рубль-биле бүдүн чылдың иштинде ай санында пенсиязынга нежелде кылдыр 1000 рубльди ойнап ал болур. Силерниң садып алган биледиңерниң номери, лототрондан уштуп келген шарлар-биле тааржы берген болза, Силер 1000 рубльди ойнап аланыңар ол болур. "Олча-Удача" лотереяның организаторлары Силерге бүдүн чылдың иштинде ай санында 1000 рубльди төлөп бээр. Ооң ишти түңү чылда 12 муң рубль болур. Чөпшээрэжи көрүңер, улуг белек! Уруглар болгаш уйнуктар! Кырган-аваңарга болгаш кырган-ачаңарга, боттарыңарның төрелдеричерге "Олча-Удача" лотереяны садып бериңер. Чоокшулап орап тиражтың супершаңналы оон артык күзүңиз — силерге таарымчалыг чеде Европага туристээр. Чайын дыштанып шыдаваан болзуңарза, хомудаваңар! "ОЛЧА-УДАЧА" ЛОТЕРЕЯНЫҢ БИЛЕДИ СИЛЕРНИ ЕВРОПАНЫҢ ЧУРТТАРЫНГА АЯН-ЧОРУК КЫЛЫР БЕЛЕКТИ БЕРИПТИ БОЛУР.

Ооң-биле чергелештир, мооң мурнунда турганы ышкаш, амыдырал хандырылганың хөй санныг, эң эки шынарлыг техниказы ойнаашкыныга кирер: хеп базар илдерлер, электрлиг хөктер, телевизорлар, соодукчулар болгаш оон-да өске: Ынчалзажок, 21-ги вектиң бир чарылбас кезээ — сотоулуг телефоннар. "Олча-Удача" — ооң өртээ доктаамал чаңгыс деңгелде турар. Өртөктер чеже-даа "өрү халып" турда, ооң билет өртээ өскерилбээн хевээр — 30 рубль. Бо хүнде 30 рубль деп чүл? Үш хлеб, маршрут таксизинге чык катап аргыжары, 1,5 кг чигир — лотереядан ойнап алыр аргазыңа деңгээрге, кончуг эвээш-тир. Ойнаңар, ойнадып алыңар! Олчагы болуруңарны күздөвис.

"Олча-Удача" лотереяны «Тывапечатъ», «Рослото» киосклеринде, харылзаа салбырларында, "777-ниң" садыгыларында, Кызыл хоорайның амыдырал хандырылга бажыңының 2-ги кадында садып турар. Ойнаашкын октябрь 22-де "Новый век" телеканалга болур.

ХЕРЕГЛЕКЧИЛЕРНИҢ ЭРГЕЛЕРИНИҢ БАЗА КИЖИНИҢ ЧААГАЙ ЧОРУНУҢ КАМГАЛАЛЫНЫҢ ХАЙГААРАЛЫН ЧОРУДАР ФЕДЕРАЛДЫГАЛБАН

"Кадык камгалалының федералдыг күрүне албан чериниң Тыва Республикада эпидемиологтуг болгаш гигиена төвү" Күрүне херегелеринге ачы-дуза чедирериниң ажылдарын күөседирини, барааннарга чагыг кириериниң конкурстарының дугайында 1999 чылдың май 6-да №97 Федералдыг хоойлуга дүүштүр, чагыгга кирген ажылдарны күөседиринге ажык конкурстун киржикчилерин шилип алырынга киржиринче чалап турар.

Шагаан-Аргы хоорайда "Улуг-Хем кожуунун эпидемиологтуг болгаш гигиена төвү" Кадык камгалалының федералдыг күрүне албан чериниң салбырының административтиг тудуунун капитал септелгези.

Адреси: 667010, Тыва Республика, Кызыл хоорай, Калинин кудумчузу, бажың 116, тел.: 5-66-38.

Конкурстун киржикчи чүгөл күөседикчи бооп болурундан аңгыда, ажылды чорударыңа чугула бүдүрүкчү күштүг, дериг-херекселдерлиг болгаш күш-ажылчы курлавырларлыг болур.

Конкурстун организакчызы: "Тыва Республикада эпидемиология болгаш гигиена төвү" Кадык камгалалының федералдыг күрүне албан чери.

Адреси: 667010, Тыва Республика, Кызыл хоорай, Калинин кудумчузу, бажың 116. Телефон факс: 5-66-38.

Ажылды чорудар хуусаазы: 2005 чылдың ноябрь — 2006 чылдың март.

Акшаландырышкынының дөстери: күрүне бюджетди, бюджеттен дашкаар акша-хөреңги.

Чагыгны кириериниң чурumu:

Конкурсче чагыгны "Тыва Республиканың эпидемиология болгаш гигиена төвү" Кадык камгалалының федералдыг күрүне албан черинче 2005 чылдың октябрь 31-ге чедир кириген турар.

Адреси: 667010, Тыва Республика, Кызыл хоорай, Калинин кудумчузу, бажың 116.

Конкурс документилерин алыр чери болгаш чурumu:

Садыглаашкыны организастап чорудуп турар албан чери конкурс документациязын, сонургалдыг кижилерниң дилээ-биле 2005 чылдың октябрь 31-ге чедир бээр.

Конкурска кирген чагыгларны тодарадырда, конкурс комиссиязы дараазында чүлдери барымдаалап боттандырып чорудар;

— күөседир ажылдарның өртээниң эң адаккы хемчээли;

— ажылды күөседир хуусаазы.

Күрүне керээзин чарарының хуусаазы — конкурс комиссиязының протоколун бадылаан соонда 14 хонук эрткенде.

Кызыл чогуунда кыштаамны садып тур мен. Тел.: 5-91-94.

e-mail: shyn@tuv.ru Индекс 667000.
Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100.

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Чазаса.
Кол редактор Артур ХЕРТЕК.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор — 1-01-35, кол редакторнун оралакчызы — 1-19-87, тел/факс (394-22) 1-17-94, бухгалтерия — 1-17-91. КИЛДИСТЕР: нивитилел-политиктиг кылдыс — 1-18-10, культура, өөредилге — 1-03-88, чагаа — 1-03-87, көдээ ажыл-агый, үлеттүр кылдыстери — 1-17-09.

Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар.

Неделяда үш катап үнер. Хемчээли парлаан 2 ама.

Тираж 7373. Чагыг 118.

Ленин, 18 дыңнадып тур

Эрткен неделяда (октябрь 10-16 хүннеринде) республиканың девискээринге 131 кем-херек үүлгедии бүрүктеткен, оларның 66-зы изии-биле истеп тодаратынган. Аар кем-херектерден 3 өлүрүүшкүн, кижиниң кадыныга кара өжегээр хора чедирген 14 таварылга, 2 күштээшкүн, 2 үптээшкүн, 16 дээр-бечи чорук, 47 оор чорук, 11 оор озал-ондаанга 2 кижилер амы-тынындан чарылган. Наркотиктиг бүдүмөл хавырган 14 таварылга болган.

Үптээшкүн. Октябрь 14-түн кежээзинде Кызыл хоорайның чурттакчызы "Золотой дракон" кафединге ооң "Моторола V 600" сotalыг телефонун билдинмес кижилер ажыы-биле хунаап апарганын дыңнаткан. Каража 6700 рубльге дүжүп турар. Херекке Кызыл хоорайның 20 харлыг чурттакчызы каразыттырып турар.

Оор чорук. 13-түн хүнүнде Чеди-Хөл кожуунун Хову-Аксының чурттакчызы хүндүс ооң бажыңындан бир херээжен 3 кг эътти ажыы-биле оорлаанын дыңнаткан. Билдиришкүн ээзиниң кады арагалаан эжи херекке буруузу миннип турар, ону хол үжүүнге салган.

Күштээшкүн. 15-түн хүнүнде Чеди-Хөл кожуунун Элегес суурнун участка эмнегезиниң дежурный фельдшер октябрь 14-те 12 шак үезинде Элегес хем чоо-

гунга билдинмес 3 кижилер 8 класс уругну күштээзин дыңнаткан. Каразыттырып турар улусту туткан. Олар Элегес школазының 8, 9, 10 класстың өөреникчилери болган.

Автомашина оору. Октябрь 16-нүн хүнүнде 22 шакта Кызыл хоорайның чурттакчызы ооң мурнунда хүн "Магистральный-4" нитилел чанындан ооң ГАЗ-3110 машиназын билдинмес кижилер оорлаанын дыңнаткан. Самагалдай суурга Эрзин суурнун 17 харлыг чурттакчызы туттурган. Кеземче херээң оттурган.

Хулиганчыг чорук. 15-түн дүнезинде Красноармейская кудумчунун бир бажыңының девискээринге монголоид расалыг билдинмес кижилер 18 харлыг оолду эттээш, ооң "Тойота-Королла" машиназының мурнуку шилин бусканын оолду нези дыңнаткан. Каража — 50000 рубль. Херекке

Кызылдың 2 дугаар школазының 9-кү классчызы база Кызыл хоорайның 20 харлыг чурттакчызы каразыттырып турар.

Бузурукчу чорук. 12-нүн хүнүнде Кызылда чурттап турар хуу сайгарлыкчы Красноармейская кудумчунда "Эконика" садыының садыгчызы өттүндүр кылган документилер дузазы биле 180970 рубльди холгаарлап алганын дыңнаткан. Кызыл хоорайның ИХЭ хыналданы чорудуп турар.

Кижилер оору. 10-нүн хүнүнде Каа-Хем суурнун чурттакчызы ону октябрь 8-те монголоид расалыг билдинмес кижилер Каа-Хем суурнун ПМК гаражыга күш-биле тудуп турганын, ооң соонда дугаары чок ВАЗ-2106 машинага Кызыл хоорайга эккелгеш, эмнеге хоорайжыгажының чоогунда вагончугашка тудуп турганын дыңнаткан. Оорлар 20000 рубль өре негел, кемдээшкүннерни чедирген. Когараан кижилер дезипкен. Кызыл хоорайның 31 харлыг чурттакчызын туткан. Оон аңгыда 3 кижини дилеп турар. Хыналданы Кызыл кожуунун прокуратуразы чорудуп эгелзэн.

ИХЯ-ның парлалга албаны.

Кызыл кожуунун Баян-Кол ортумак школазының коллективи топтуг-томааныг, кижизиг чолаачывыс

Николай Александрович ХӨПЕНЧИКТИҢ

хенертен мөчээни-биле холбаштыр дөргүл-төрелдеринге, өөнүн иштинге, оолдарыга, чоок кижилеринге ханы кажыыдалды илергейлеп тур бис.

Уруглары.

АГАР САНЬЫВЫС: № 4070381040000010000 БОАО Банк "Тувакредит", Кызыл ИИН — 1701008465; коррсч 3010181060000000729 БИК 043304729.

Россия Федерациязының Парлалга, телерадио-дамчыдылга болгаш массалыг коммуникациялар херектериниң талазы-биле яамызының Ортаакы Сибирьде регионнар аразының девискээр эргелели «Шын» солуну 2004 чылдың май 14-те эде бүрүттээң.

Херечилелдин дугаары — ПИ №16-0510. Индекс 10001, 10011. ТР-ның Парлалга болгаш информация куркомтединиң типографиязынга парлаан (Кызыл, Шетянон-Кравченко, 1).

Солунда парлаттынган материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айттынган саннары болгаш өске-даа фактылары, дырныдылары дээш авторлар боттары харьылаар.